MAARTEN J. RAVEN

PAPYRUS

van bies tot boekrol

Davy Büskes
Populierstr. 8
5931 KC Tegelen

Davy Büskes
Populierstr. 8
5931 KC Tegelen

Davy Büskes
Populierstr. 8
5931 KC Tegelen

f 8,90

PAPYRUS

ISBN 90 6255 134 3

© 1982 Terra, Zutphen

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt worden door middel van druk, fotokopie, mikrofilm of op welke andere wijze dan ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.
No parts of this book may be reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm or other means without written permission of the publisher.

Maarten J. Raven

PAPYRUS

van bies tot boekrol met een bloemlezing uit de Leidse papyrusverzameling

Uitgeverij Terra Zutphen

Inhoud

Voorwoord 5

Deel I - Inleiding

De moerassen van Egypte 7
Cyperus papyrus L. 8
Het koninklijke materiaal 9
Een verloren ambacht 11
Heilige ingegrifte tekens 13
Schrift voor klerken en Kopten 14
De kunst van het schrijven 16
Een mooi beroep 18
Van spreuken en sprookjes 19
Dat wat in de onderwereld is 21

Deel II - Teksten

1 De vermaningen van Ipoewer 27
2 De wedergeboorte van Kenna 29
3 Schrijfoefening van een schooljongen 33
4 Hymnen voor Amon 35
5 Journaal van een vrachtschip 38
6 Een brief voor de kroonprins 41
7 Een brief uit de hoofdstad 43
8 Boete voor een dienares 44
9 Dodenbrief van een weduwnaar 47
10 Een brief naar huis 49
11 Een reisgids voor de onderwereld 53
12 Verkoop van een slaaf 55
13 Amulet voor een hogepriester 57
14 De droom van Nektanebo 58
15 De vergoddelijking van Nesnacht 60
16 Huwelijksacte van Petisis 62
17 Petisis in moeilijkheden 64
18 Lessen van levenswijsheid 67
19 Minnedranken en andere magie 69
20 De leeuw en de muis 73
21 Handboek voor alchimisten 75
22 Uit de keizerlijke kanselarij 77
23 Een chanterende brief 79
24 Paulos en het orakel 81
25 De correspondentie van Jezus en Abgar 83

Deel III - Aanhangsel

Geschiedenis van de Leidse papyruscollectie 85
Literatuur 86
Tijdtafel 90
Kaart van Egypte 90
Indexen 91

Voorwoord

De gemiddelde bezoeker van de Egyptische afdeling van het Leidse Rijksmuseum van Oudheden is gekomen om de mummies en de beelden te zien. Toch vertellen deze objecten maar weinig over de Egyptische beschaving. Mummies zijn eigenlijk niets anders dan lugubere rariteiten en de beelden zijn mooi maar stom. Dan geeft de kleinkunstafdeling ons al een veel betere indruk van het dagelijks leven in de oudheid. De meest directe informatie bieden echter de handschriften. In het droge klimaat van Egypte is verrassend veel bewaard gebleven, zowel uit de officiële archieven als uit de prullemand van een schooljongen.

Dat de Egyptenaren de eerste uitvinders van het schrift zijn geweest, is niet waarschijnlijk; de Mesopotamische culturen lijken deze stap net even eerder te hebben gezet. Maar het zijn de Egyptenaren geweest die de wereld het schrijven met pen en inkt hebben geleerd. De ontdekking van papyrus als schrijfmateriaal speelde hierbij een sleutelrol. Ons woord papier is afgeleid van een oud-Egyptische term en herinnert nog aan deze baanbrekende uitvinding van vijfduizend jaar geleden.

Daarom komen in dit boek alleen de handschriften op papyrus ter sprake; teksten op perkament of linnen, papier of hout, steen of aardewerk komen slechts terloops aan bod. Na een inleiding over de plant papyrus, zijn verwerking tot schrijfmateriaal en het gebruik daarvan voor diverse schriften en tekstgenres volgt een selectie van vijfentwintig Leidse handschriften. Hopelijk geven deze een indruk van de rijkdom van de Leidse papyruscollectie, die in vakkringen internationale bekendheid geniet. De gewone museumbezoeker heeft tot dusver weinig van die bekendheid gemerkt: de handschriften worden veilig in het donker van een magazijn bewaard en de laatste tentoonstelling was in 1966. Deze was beperkt tot de geïllustreerde papyri. Vandaar dat dit boek en de gelijktijdige nieuwe tentoonstelling de nadruk leggen op de niet-geïllustreerde teksten, waarvan de meeste hier voor het eerst een Nederlandse vertaling krijgen.

1
Vogelvangst en visvangst in het ongerepte papyrusmoeras was een geliefd tijdverdrijf van de aanzienlijken (wandschildering in het graf van Nacht, Thebe, ± 1400 v. Chr.).

Het eigenlijke begin van het leven is de schrijfkunst (wasplankje Oost-Berlijn P. 14000, kant 8; 4e-5e eeuw na Chr.)

De moerassen van Egypte

Egypte is van oudsher het rijkste en vruchtbaarste gebied van Afrika geweest. In de afgelopen duizend jaar is één van zijn rijkdommen echter onherroepelijk verloren gegaan: de papyrus. Deze biesachtige moerasplant diende de oude Egyptenaren als grondstof voor allerlei levensbehoeften; het bekendste produkt was het gelijknamige schrijfmateriaal. Vroeger was de plant zeer algemeen in Egypte. Dat gold vooral voor het Noorden van het land, waar de rivier de Nijl zich in een zevenarmige moerassige delta splitste. Al deze moerassen waren met papyrusplanten begroeid en in het hiërogliefenschrift werd het woord 'Neder-Egypte' dan ook met een pol van deze planten geschreven. Maar ook het Opper-Egyptische Nijldal had zulke papyrusmoerassen. Zoals iedere rivier voerde de Nijl veel zand en grind mee, waardoor zijn stroombed geleidelijk boven de dalbodem kwam te liggen. Op de laaggelegen komgronden langs de randen van het dal vormden zich drassige terreinen die door het grondwater gevoed werden. Ook de jaarlijkse Nijloverstroming, een gevolg van hevige voorjaarsregens in het Ethiopische brongebied, droeg er toe bij dat de papyrusplant in heel Egypte goed gedijde. Gedurende vier maanden veranderde het hele dal dan in één grote watervlakte. Bovendien werd de bodem daarbij op natuurlijke wijze bemest door het meegevoerde slib.

Toen de mens zich rond 5000 v. Chr. in het Nijldal vestigde, paste hij zich aanvankelijk aan de natuurlijke omstandigheden aan. Steden en dorpen verrezen op de stevige grond van stroomruggen. Landbouw werd bedreven op de vruchtbare strook tussen de rivier en de moerassige dalrand. De drassige weidegronden van de Delta leenden zich goed voor veeteelt. De moerassen leverden vis, gevogelte, en natuurlijk: papyrus. Wie een beetje op de hoogte is van de omstandigheden in het prehistorische Nederland, zal dit leefpatroon direct herkennen. En net als in Nederland ging de mens ook in Egypte ingrijpen in de natuur. Voor de groeiende bevolking was er steeds meer landbouwgrond nodig. Natuurlijke irrigatie, waarbij uitsluitend gebruik gemaakt werd van laaggelegen terreinen, werd steeds meer aangevuld met kunstmatige irrigatie: sluizen, dijken, kanalen en bassins hielden het overstromingswater vast en leidden het ook langs hoger gelegen akkers. Daarnaast werden grote moerassen drooggelegd en ontgonnen; vooral de werkzaamheden van farao Amenemhat III (1844-1797 v. Chr.) in de Fayoem-oase zijn bekend geworden door hun reusachtige schaal.

Hoewel op die manier grote stukken land hun geschiktheid voor de papyrus verloren, zorgden de Egyptenaren er wel voor dat de plant zich elders handhaafde. Met het oog op het belang van de papyrus voor de Egyptische economie gingen zij er zelfs toe over de plant op kunstmatige wijze te kweken. Deze cultivatie diende vooral voor de vervaardiging van het kostbare schrijfmateriaal, waarvoor grondstof van een hoge en homogene kwaliteit benodigd was. Het zal duidelijk zijn dat het natuurlijke evenwicht door al deze maatregelen danig verstoord werd. Voortaan was de papyrusplant in zijn voortbestaan afhankelijk van de mens en zijn economische overwegingen.

In de Grieks-Romeinse periode kwam deze afhankelijkheid voor het eerst aan het licht. De papyrusfabricage en -export was in deze tijd een koninklijk privilege, zodat het gemakkelijk voor politieke doeleinden kon worden aangewend. Een papyrusboycot tegen de Syrische en Klein-Aziatische vijanden van Egypte leidde aan het begin van de 2e eeuw v. Chr. tot de uitvinding of althans grootschalige produktie van perkament. Dit produkt van het Klein-Aziatische Pergamon vormde de eerste grote bedreiging van de Egyptische papyrus. De geograaf Strabo vermeldt dat één van de gevolgen van deze concurrentie was dat de

2
De oudst bekende afbeelding van irrigatiewerkzaamheden: koning 'Schorpioen' opent een kanaal (rituele knotskop, Ashmolean Museum, Oxford, ± 2925 v. Chr.).

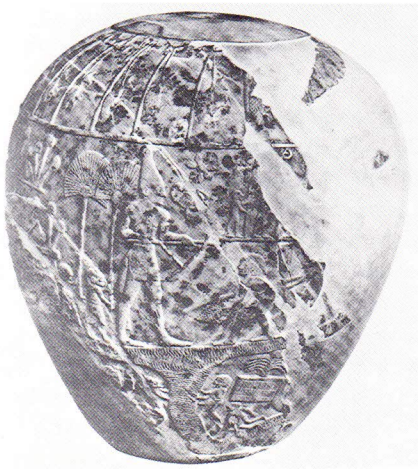

papyrusfabrikanten gingen speculeren: door een kunstmatige schaarste te creëren hoopten zij de prijs van hun produkt op te drijven. Dat de papyrusplant toen nog niet verdween, is slechts te danken aan de toenemende vraag naar goed schrijfmateriaal in Rome en zijn groeiende imperium. Voorlopig was de plant gered.
Het grootste gevaar kwam niet uit Pergamon, maar uit China waar Tsai Loen rond 105 na Chr. het eerste lompenpapier vervaardigde. Meer dan zes eeuwen bleef zijn techniek een Chinees geheim, tot Arabieren in 752 de stad Samarkand veroverden en enkele papierfabrikanten gevangen namen. Binnen de Arabische wereld, waartoe ook Egypte behoorde sinds het jaar 639, kon deze innovatie zich snel verspreiden. Het was deze technologische revolutie die het einde van de Egyptische papyrus betekende. De cultivatie werd verwaarloosd, de laatste moerassen werden drooggelegd en in cultuur gebracht, de Delta kreeg een geheel andere waterhuishouding door het dichtslibben van vijf van de zeven Nijlarmen. Na de elfde eeuw was het schrijfmateriaal papyrus eigenlijk niet meer verkrijgbaar. Enkele papyrusmoerassen werden aan het begin van de 19e eeuw nog door Europese reizigers gesignaleerd, maar de aanleg van de eerste Nijldammen in 1820 en de sterke bevolkingsgroei deed ook deze spoedig verdwijnen. In 1968 werd de laatste inheemse papyrusvegetatie van Egypte ontdekt in een meertje in de Wadi Natroen, een inzinking in de woestijn ten Noord-Westen van Kaïro. Van de onafzienbare papyrusvelden van het verleden is slechts een twintigtal miezerige bosjes over. Intussen wordt de wereld bedolven onder het papier, een schrijfmateriaal dat nota bene is vernoemd naar het produkt dat het verdreven heeft: het Egyptische papyrus!

3
Papyrus tussen de hoogbouw: een aanplant in de vijver voor het Egyptisch Museum te Kaïro, triest aandenken aan verdwenen rijkdom.

Cyperus papyrus L.

Hoewel de papyrusplant in Egypte in het wild niet meer voorkomt, afgezien van de Wadi Natroen, betekent dat niet dat hij geheel van de aardbodem is verdwenen. De meeste grote rivieren en meren van Afrika, zoals de Niger, de Congo, de Zambesi, het Tsjaadmeer, het Tanameer en het Nyangameer, zijn nog door grote papyrusmoerassen omzoomd. Ook in Palestina en op Sicilië zijn vegetaties van de plant te vinden. Het grootste papyrusmoeras ter wereld ligt nog altijd langs de Nijl: aan de bovenloop van de Witte Nijl in de zuidelijke Soedan. Deze streek, de Sadd, beslaat een oppervlak van ongeveer 10.000 vierkante kilometer, dat tijdens de Nijloverstroming nog eens twee keer zo groot wordt. De plant, die in Egypte slechts twee à drie meter hoog wordt, bereikt hier een hoogte van wel vijf meter. Toch wordt ook dit moeras in zijn voortbestaan bedreigd. Door de aanleg van het zogenaamde Jonglei-kanaal willen de Soedanezen een grotere doorstroming bevorderen om aldus de gigantische verdamping van potentiëel irrigatiewater tegen te gaan. Doordat de gevolgen voor klimaat en milieu nog maar zeer onvolledig te voorspellen zijn, is dit project uiterst omstreden. Het is te hopen dat dit unieke gebied, waar de papyrusplant zo goed in zijn wilde staat kan worden bestudeerd, kan worden behouden.
In het systeem van de grote plantkundige Linnaeus heet de plant *Cyperus papyrus*. Hij behoort tot de uitgebreide familie van de cypergrassen, die over de hele wereld voorkomen. Al deze planten hebben gemeen dat ze van moerassige omstandigheden houden. Bekende Nederlandse cyperachtigen zijn de waterbies, het wollegras en de verschillende zeggesoorten. Verschillende uitheemse cypergrassen zijn populair als kamerplant, met name het parapluplantje uit Madagascar *(Cyperus alternifolius* of *diffusus)* en andere exoten die ten onrechte vaak papyrus genoemd worden.
Cyperus papyrus vermenigvuldigt zich, behalve door zijn zaden, voornamelijk met zijn wortelstok. Deze vijf tot tien centimeter dikke stok kan sterk vertakt zijn; hij verjongt zich telkens aan de uiteinden en sterft in het centrum af. Aldus 'kruipt' de plant horizontaal door de moerasmodder, bij voorkeur zo'n 30 cm onder de waterspiegel. De wortelstok is bezet met dunne zijworteltjes. De jonge uiteinden van de stok vormen voortdurend nieuwe groene stengels, die in dichte opeenvolging naar boven groeien, enkele meters boven het wateroppervlak hun bladeren ontvouwen, bloeien en weer afsterven.
De stengel van de papyrus is driekantig; de betekenis daarvan is misschien dat hij zo de minste weerstand biedt aan stromend water. Het weke onderstuk wordt over een lengte van 45 cm door schutbladen beschermd. Verder is de stengel glad en kaal tot aan de eenzame bladkroon. Deze bestaat uit een twintigtal straalsgewijs uitstaande lancetvormige bladen. Wanneer zij zich ontvouwen, wordt er een massa dunne sprieten zichtbaar, ongeveer tach-

tig in getal en zo'n 20 cm lang. Deze op hun beurt splitsen zich aan hun uiteinde in drie tot vijf iets kortere takken. In de oksels daarvan zitten de kleine bloemtrosjes. De bloeitijd wordt bepaald door de temperatuur (minimaal 28°C) en de daglengte (minimaal 14 uur). In Egypte wordt aan die vereisten voldaan tussen juni en oktober. Dat betekent dat de zaden, die op het water drijven, zich gemakkelijk konden verspreiden door de Nijloverstroming, die in diezelfde periode optreedt. Toch is de plant voor zijn verspreiding eerder op de groei van zijn wortelstok aangewezen dan op de ontkieming van zijn zaden. De kiemkracht is namelijk vrij gering.
Plantkundigen hebben kleine variaties opgemerkt in de papyrusplanten van verschillende landen. Deze variaties betreffen de bouw van onderdelen en de samenstelling van weefsels, de bloeitijd en de kiemkracht. De soort uit de Wadi Natroen beschouwt men als de oorspronkelijke Egyptische variëteit. Mogelijk heeft de Siciliaanse soort zich ontwikkeld uit geïmporteerde Egyptische wortelstokken. De invoer daarvan dateert men meestal in de Arabische tijd, al vermoeden anderen dat de Siciliaanse papyruskweek al uit de 3e eeuw v. Chr. stamt. In de 19e eeuw verwierf de Parijse plantentuin enkele stekken, waarschijnlijk uit Sicilië. In 1872 werd deze Parijse variëteit opnieuw in Egypte uitgezet, waar de wilde papyrus toen ogenschijnlijk uitgestorven was. En het is ook met deze Parijse variëteit dat er op het ogenblik bij Kaïro op grote schaal gekweekt wordt: dankzij de moderne toeristenindustrie is papyrus tegenwoordig weer een produkt van commerciële waarde!

Het koninklijke materiaal

In het Egyptische grondstoffenbestand nam de papyrusplant vroeger een heel belangrijke plaats in. De houtige wortel diende als brandstof. De sappige stengel was gekookt een lekkernij en strekte de armen zelfs in rauwe staat tot goedkoop voedingsmiddel, net zoals de moderne Egyptenaren graag stukken suikerriet uitkauwen. De bloemkroon werd vaak in boeketten gebruikt, met name in de cultus van goden en doden omdat hij als symbool van levenskracht gold. In gedroogde toestand dienden de stengels, of de schors daarvan, voor vlechten en weven. Niet alleen touw, matten en manden (het biezen mandje van Mozes!), maar ook schoeisel, meubilair en zelfs hutten en schepen behoorden tot de eindprodukten van de papyrusverwerkende industrie. Maar het belangrijkste produkt dat van papyrus werd gemaakt, was toch het gelijknamige schrijfmateriaal.
Het Griekse woord *papyros*, en daarmee ons woord papier, is afgeleid van het Egyptische *pa-per-aä* 'dat wat de farao toebehoort', oftewel 'het koninklijke materiaal'. Deze term

4
Vervaardiging van een papyrusbootje. Voorstellingen zoals deze dienden tot voorbeeld voor de avonturier Thor Heyerdahl, die in 1970 de Atlantische Oceaan overstak in een papyrusschip van Egyptisch model (wandreliëf in de grafkapel van Hetepherachet, Rijksmuseum van Oudheden, Leiden, ±2400 v. Chr.).

wijst er al op dat de papyrusfabricage onder koninklijk toezicht stond, in bepaalde tijden zelfs een koninklijk monopolie was. In een geletterde samenleving als die van het oude Egypte was de beschikbaarheid van schrijfmateriaal immers van levensbelang. Ook onze moderne maatschappij zou niet kunnen bestaan zonder papier, ook al hebben wij tegenwoordig zoveel andere documentatie- en communicatiesystemen tot onze beschikking.
Wie papyrus nodig had voor zijn maaltijd of voor vlechtwerk, had genoeg aan de planten die overal wild in de moerassen groeiden. Voor de fabricage van goed schrijfmateriaal daarentegen waren uniforme kwaliteit, versheid en niet-seizoengebonden beschikbaarheid een vereiste. Aan deze voorwaarden kon alleen worden voldaan door papyrusplantages aan te leggen waar de planten onder optimale omstandigheden werden gekweekt en geoogst. Het gehele jaar door stapten plantagearbeiders door het ondiepe water om groene papyrusstengels uit te trekken; ook oogstte men wel vanuit kleine bootjes die over de smalle sloten tussen de papyrusbosjes door konden manoeuvreren. Moderne experimenten hebben uitgewezen dat een plantage tenminste honderd ton groene stengels kan opleveren per hectare en per jaar. De oogst ging direct naar de nabijgelegen papyrusfabriekjes en werd daar verwerkt. In de Grieks-Romeinse periode, toen de hele beschaafde wereld op papyrus schreef, moet de jaarlijkse opbrengst miljoenen papyrusrollen hebben bedragen. In de Egyptische export was dit produkt zo belangrijk geworden dat de papyrusfabricage de grootste sector van nijverheid moet zijn geweest na de voedselproduktie.
De oudst bekende papyrusrol is gevonden in Sakkara in het graf van Hemaka, een hoge ambtenaar die leefde in de tijd van de eerste Egyptische dynastie (± 2900 v. Chr.). Dit was de tijd van de eenwording van Egypte, van de eerste farao's, van de eerste hiëroglieven en daarmee het begin van de Egyptische geschiedenis. Hoewel de uitvinding van het fabricageproces al in de voorafgaande prehistorische periode kan hebben plaatsgehad, kunnen we toch concluderen dat papyrus al direct een centrale rol heeft gespeeld in de Egyptische beschaving. De vorm van het Egyptische schrift en daardoor van de administratie zijn zeker door het materiaal papyrus bepaald. Zonder papyrus had de Egyptische beschaving - en misschien ook onze moderne maatschappij - er anders uitgezien.
Hemaka's boekrol was niet beschreven en diende kennelijk als reserve voor in het hiernamaals. De oudste papyri mèt schrifttekens zijn afrekeningen van een landgoed bij Gebelein (overgang 4e-5e dynastie, ± 2500 v. Chr.) en delen van tempelarchieven, gevonden in Aboesir bij de piramide van koning Neferirkare (5e dynastie, ± 2400 v. Chr.). Uit de op de piramidentijd volgende bloeiperiode, het Middenrijk ± 2040-1640) stammen al vele bekende papyrushandschriften. Vanaf het Nieuwe Rijk (± 1550-1070) kwam ook de papy-

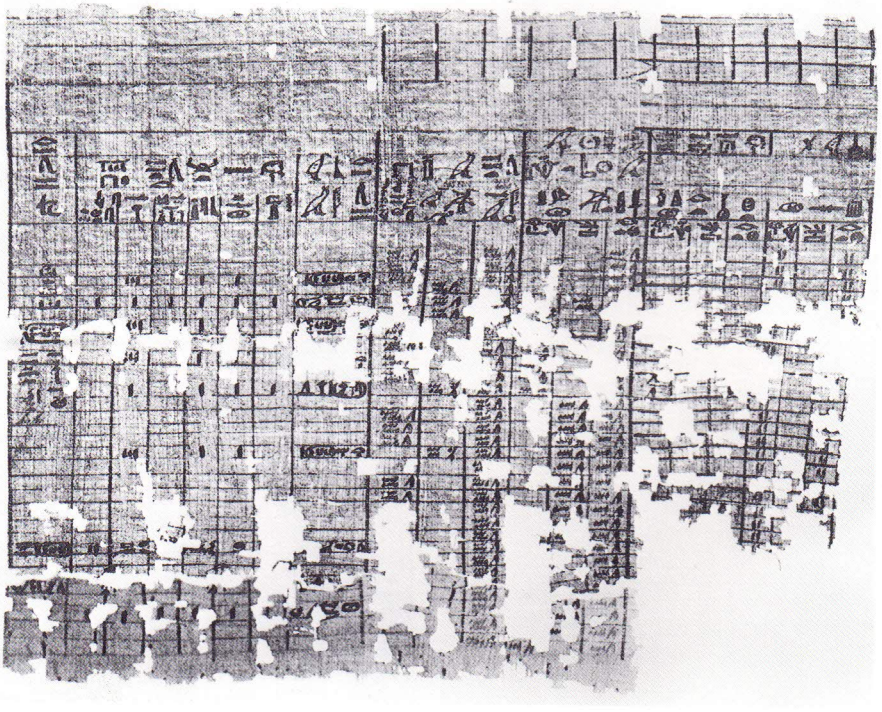

5
Een fragment van de tempelarchieven van Aboesir (British Museum, Londen, ±2400 v. Chr.).

6
De Hellenistische koningsstad Pergamon was zeer strategisch gelegen op een berghelling in het vruchtbare land van westelijk Klein-Azië. De ruïnes van de oude koningsburcht zijn al van verre zichtbaar.

rusexport op gang. Deze was niet gericht op de Mesopotamische beschavingen, die al eeuwen op kleitabletten schreven en trouw bleven aan hun spijkerschrift. Anders stond het echter met het jonge volk van de Phoeniciërs, dat op de kusten van het huidige Libanon leefde en sterk onder invloed stond van de Egyptische levenswijze. Zo lezen we in het bekende reisverhaal van de priester Wenamon dat deze rond 1070 v. Chr. vijfhonderd papyrusrollen meenam op zijn handelsmissie naar het Phoenicische Byblos. Zoals papyrus de vorm van de Egyptische hiërogliefen had beïnvloed, zo zagen ook de Phoeniciërs zich gedwongen het traditionele spijkerschrift op te geven voor een bij het nieuwe materiaal passend schrift. Het resultaat van deze ontwikkeling was het eerste alfabetische schrift uit de wereldgeschiedenis.
Gedurende de volgende eeuwen ontwikkelden de Phoeniciërs zich tot de grootste handelsnatie van de Middellandse Zee. Verder noordelijk verscheen een nieuwe ster aan het politieke firmament: de Griekse beschaving, die aanvankelijk sterk onder Phoenicische invloed stond. Van deze handelspartners leerden de Grieken het alfabetische schrift kennen en via Byblos verkregen zij het benodigde Egyptische schrijfmateriaal. Naast *papyros*, een term die Griekse huurlingen en kooplieden wel in Egypte zullen hebben opgestoken, kwam de benaming *byblos* of *biblos* in gebruik, waarvan *biblion* 'boek' en ons woord Bijbel zijn afgeleid.
In de Griekse beschaving werd papyrus al spoedig een eerste levensbehoefte. Met de veroveringen van Alexander de Grote (332-323 v. Chr.) verspreidde het gebruik van papyrus zich over het gehele oostelijke Middellandse Zeebekken. De produktie bleef echter een Egyptisch monopolie, dat door Alexanders opvolgers in Egypte, de Ptolemaeën, ook als politiek machtsmiddel werd gebruikt. In de 2e eeuw v. Chr. werden de Attaliden van Pergamon en de Seleukiden van Syrië getroffen door een papyrusboycot. Het antwoord van de Pergameense vorst Eumenes II (197-159 v. Chr.) was een terugkeer naar en perfectionering van de Klein-Aziatische traditie van het schrijven op geprepareerde dierenhuiden: 'perkament', al of niet van Pergameens fabrikaat, was voortaan een reëel alternatief voor papyrus. In dezelfde periode legden de Seleukidische vorsten eigen papyrusplantages aan in het moerassige Babylonië, die echter geen lang bestaan hadden.
De Romeinse republiek leerde papyrus kennen als één der exportprodukten van de internationale haven Alexandrië. Zelf schreven de Romeinen tot dusver op rollen boombast (*liber*, dat later 'boek' ging betekenen), lood of doek. Maar drie eeuwen later moest de Romeinse geleerde Plinius de Oude (23-79 na Chr.) erkennen dat 'de beschaafde samenleving met name voor haar administratie fundamenteel afhankelijk is van het gebruik van papyrus.' Dat wordt wel bewezen door een gebeurtenis ten tijde van keizer Tiberius (14-37 na Chr.). Toen er door onduidelijke oorzaken in Rome een papyrustekort ontstond, stelde de keizer onmiddellijk een senaatscommissie in voor het uitvaardigen van rantsoeneringsmaatregelen, omdat 'het leven anders een chaos zou worden', zoals Plinius zich uitdrukt.
Het Romeinse keizerrijk verspreidde het papyrusgebruik over de hele toenmaals bekende wereld. De Arabische inval in Egypte van 639 veranderde aanvankelijk niets aan de bestaande export. Toch gingen de Frankische koningen al in de 7e eeuw over op het gebruik van perkament. Tegenover perkament in het Westen vinden we een vergelijkbaar oprukken van het papier in het Oosten, zowel bij de Arabische kaliefen als bij de Byzantijnse keizers. Na 1100 was papyrus voor het eerst sinds vierduizend jaar niet meer verkrijgbaar. Vijftig jaar later schreef de Byzantijnse geleerde Eustathius, aartsbisschop van Thessaloniki: 'Papyrusfabricage is onlangs een verloren ambacht geworden.'

7
Vervaardiging van het schrijfmateriaal papyrus: a) volgens Ragab, b) volgens Hendriks.

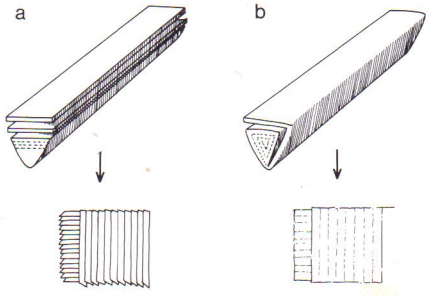

Een verloren ambacht

Tot voor kort was het vrij slecht bekend hoe het vervaardigen van papyrusrollen in zijn werk ging. Afgezien van enige summier gepubliceerde experimenten uit de 18e en 19e eeuw, stond er slechts één beschrijving ter beschikking van het fabricageproces: die van de al eerder genoemde auteur Plinius. In zijn boek *Naturalis historia* geeft deze Romein met zijn encyclopedische kennis een vaag en verward verslag dat dieper ingaat op de diverse verkrijgbare formaten en kwaliteiten dan op de details van de fabricage. Het is onmiskenbaar het verhaal van een kamergeleerde die wel de kantoorboekhandel van zijn eigen woonplaats, maar niet de papyrusfabriek in het verre Egypte kent. Gelukkig is het 'verloren ambacht' tegenwoordig weer aan de vergetelheid ontrukt. Moderne experimenten, on-

der andere door Baker in het British Museum (1954-1970) en Hendriks in Groningen (1980), en de commerciële fabricage door Ragab in Kaïro (sinds 1962) en door enkele handelaars in Syracuse hebben de gegevens verschaft om Plinius' beschrijving op een aantal punten te corrigeren.
Wanneer de oogst in de papyrusfabriek aankwam, werden de groene verse stengels allereerst van hun dunne buitenschil ontdaan. Inwendig bestaan deze stengels uit een zacht sponzig merg, dat in moten van minstens 40 cm werd gesneden. Met een mes of een scherpe naald werden deze driekantige stengelmoten vervolgens in repen gesneden van 2 tot 3 mm dikte. Bij de methode van Ragab snijdt men hierbij evenwijdig aan één der zijvlakken van de oorspronkelijke stengel; na vijf of zes van zulke evenwijdige plakken van steeds afnemende breedte te hebben afgesneden, moet het restant worden weggegooid. Hendriks heeft echter aangetoond dat Plinius bedoeld schijnt te hebben dat men na iedere plak de stengel 120° draait en de volgende plak evenwijdig aan het volgende zijvlak snijdt. Daarbij kan men de opeenvolgende repen aan elkaar laten zitten zodat één groot vel ontstaat in plaats van de losse repen van Ragab. De structuur en de formaten van originele papyri lijken er op te wijzen dat de methode-Hendriks de authentiek-Egyptische was.
Repen of vellen werden daarna geplet en in water geweekt tot ze een halfdoorzichtig aanzien kregen. Dan legde men een aantal repen, eventueel iets overlappend, of een vel neer, met daarop een tweede laag waarvan de vezels onder een rechte hoek met de eerste lagen. Het geheel werd gewalst, gehamerd of geperst en vormde dan een vel papyrus. Lijm of een ander bindmiddel is niet nodig om de twee lagen te laten verkleven. Plinius dacht dat Nijlslib voor de benodigde hechting zorgde en moderne auteurs hebben vaak gedacht aan het suikerhoudende papyrussap zelf. In feite wordt de hechting veroorzaakt door de aanwezigheid in de papyrusstengel van holle luchtvaten, die onder druk als klitteband in elkaar haken, zoals Ragab microscopisch heeft aangetoond. Vooral het onderste deel van de papyrusstengel bevat deze vaten, en de rest van de plant wordt door sommige fabrikanten dan ook niet gebruikt.
Het aldus gevormde vel werd bijgesneden en gedroogd. Een standaard-papyrusrol bestond meestal uit twintig van zulke vellen, die iets overlappend aan elkaar werden geplakt met Arabische gom of iets dergelijks. De voeg werd met een hamer zorgvuldig geplet om geen beletsel te vormen bij het schrijven. Meestal verstevigde men begin en eind van de rol door er een extra laag papyrus op te plakken.
Het resultaat van deze bewerkingen was een materiaal dat in de antieke wereld zijn gelijke niet kende. Het was zo sterk als pakpapier, opmerkelijk kreukbestendig en veerkrachtig genoeg om eeuwen lang keer op keer te worden ontrold en weer opgerold. Dat wordt duidelijk aangetoond door enkele documenten in de pauselijke archieven die soms vier eeuwen na het oorspronkelijke gebruik van aanvullende teksten werden voorzien en kennelijk op dat moment nog in uitstekende staat verkeerden. Een verse papyrusrol was helderwit van kleur en vergeelde slechts zeer langzaam; men moet zich dus niet laten misleiden door het huidige aanzien van papyri, die door een langdurig verblijf in de grond heel donker kunnen zijn. Papyrus was lichter in gewicht dan enig ander schrijfmateriaal. Het oppervlak was glad gepolijst en bood geen weerstand aan penseel of pen. Bovendien zoog het de inkt enigszins op, zodat het een grote duurzaamheid van het opschrift garandeerde. Tenslotte veroorzaakte dit materiaal een soort technologische en culturele revolutie: een volk dat papyrus leerde kennen, hoefde niet langer moeizaam letter voor letter in steen, hout of metaal te griffen, maar kon verder toe met pen en inkt. Het schrijven met inkt leidt tot een veel grotere schrijfsnelheid, tot een grotere produktie, en maakt daardoor pas de ingewikkelde administratie mogelijk die de grondslag vormt voor een hoogontwikkelde maatschappij.
De afzonderlijke vezels van een papyrusrol hebben een zo goede hechting dat reparaties van handschriften vrijwel niet nodig waren bij normaal gebruik. Toch zien we dat op een gegeven moment perkament en papier het gaan winnen van papyrus. Een factor die hier kan hebben meegespeeld is de opkomst van een nieuwe mode. Boekrollen werden ouderwets gevonden na de opkomst van het gebonden boek *(codex)* in de 3e en 4e eeuw na Chr. In een codex wordt het schrijfmateriaal gevouwen, ingenaaid en door de lezer bladzijgewijs doorgebladerd. Hoewel papyruscodexen wel bestaan hebben (tekst **21**, **25**), waren ze waarschijnlijk minder duurzaam dan boeken van perkament. De opkomst van de codex kan dan ook één van de factoren geweest zijn die hebben geleid tot de verdwijning van de papyrusindustrie.

8
De hiërogliefen verloren nooit hun beeldend karakter: op deze mummiekist is ieder schriftteken een klein kunstwerk op zich (kist van Peftjaoeneith, Rijksmuseum van Oudheden, Leiden, ± 650 v. Chr.).

Heilige ingegrifte tekens

Lang niet alle Egyptische papyri zijn ook beschreven met één der Egyptische schriftsoorten. Talrijke handschriften getuigen namelijk van de activiteiten van verschillende buitenlandse volksdelen en dragen teksten in Griekse, Latijnse, Aramese of Arabische letters. Maar zo'n smeltkroes van volkeren was Egypte pas vanaf ± 600 v. Chr. In de tijd dat het papyrusschrijfmateriaal werd uitgevonden, was er nog slechts sprake van één Egyptisch schrift: de hiërogliefen.

Op veel mensen maken de hiërogliefen, dat schrift met die honderden verschillende kleine tekeningetjes, een geheimzinnige of zelfs mystieke indruk. Deels stamt deze opvatting nog van de eerste Grieken die Egypte bezochten, zoals de geschiedschrijver Herodotus (± 450 v. Chr.). In hun tijd waren de hiërogliefen al zo'n 2500 jaar oud. Slechts de priesters gebruikten deze tekens nog voor hun heilige tempelteksten; in het dagelijks gebruik hadden het hiëratisch en het demotisch de plaats van dit traditionele schrift ingenomen. Vol ontzag spraken de Grieken van *hiëroglyphoi*, 'heilige ingegrifte tekens'.

Om de ware aard van de hiërogliefen te leren kennen, moeten we teruggaan naar de tijd van de eenwording van Egypte, rond 3000 v. Chr. wanneer de eerste hiërogliefen verschijnen. We zien dan dat dit schrift aanvankelijk niets heiligs had, maar diende als hulpmiddel bij het bestuur van het onder één koning verenigde Egypte. De oudste hiërogliefen dienden eenvoudigweg voor het vermelden van koningsnamen en plaatsen, voor het vastleggen van historische gebeurtenissen, voor het aanduiden van de inhoud van voorraadpotten en voor het noteren van de herkomst van belastingen. Godsdienstige teksten verschijnen pas zevenhonderd jaar later in piramiden van het late Oude Rijk (de Piramideteksten). De oorsprong van de hiërogliefen is dus niet gelegen in de godsdienst, maar in het sociaal-economische leven. Het is nog altijd omstreden in hoeverre de Egyptenaren zich hebben laten inspireren door de mogelijk iets oudere Mesopotamische schriften. Maar ook al stamt het idee om feiten op schrift te stellen uit een andere cultuur, de vorm van de hiërogliefen is zuiver Egyptisch.

De jongste hiërogliefische tekst dateert uit 394 na Chr. Zó geheimzinnig deden de Egyptische priesters over het hiërogliefenschrift, dat ze het op een gegeven moment zelf niet meer konden lezen. Bovendien maakte de traditionele Egyptische godsdienst in deze tijd plaats voor het Christendom. Al spoedig deden de wildste speculaties de ronde over het ware karakter van de raadselachtige tekens, dat een geheimschrift zou zijn geweest om een mystieke wijsheid vast te leggen. Maar in 1822 slaagde de Franse geleerde Jean-François Champollion er in om de hiërogliefen weer leesbaar te maken. Sindsdien weten we dat de tekens eenvoudigweg de klanken weergeven van de oud-Egyptische taal.

Vierentwintig schrifttekens dienden voor het weergeven van de verschillende spraakklanken van het Egyptisch. We kunnen dit het Egyptische alfabet noemen, maar moeten daarbij twee dingen in de gaten houden. Ten eerste, dat deze vierentwintig symbolen niet alle klanken van de taal vertegenwoordigen. Hoewel geen enkel schrift natuurlijk helemaal fonetisch is, ontbreken in het Egyptische systeem met name alle klinkers. Daarbij volgt het een traditie die we tegenwoordig nog bij het Arabische en Hebreeuwse schrift zien. Net als in deze talen van de Semitische taalfamilie speelden in het oud-Egyptisch de klinkers namelijk een bijzondere rol: ze variëren sterk bij de vervoeging en verbuiging van woorden, terwijl de onveranderlijke medeklinkers er voor zorgen dat we het woord toch blijven herkennen. Om een woord op schrift vast te leggen, zijn de medeklinkers dan ook voldoende. Ten tweede, dat deze vierentwintig tekens in principe voldoende waren geweest om de Egyptische taal te schrijven. De Egyptenaren hebben deze mogelijkheid van hun alfabet echter nooit benut. Zij gebruikten nog zo'n 750 andere tekens, in later eeuwen nog aanzienlijk meer. Daaronder zijn de meerlettertekens, die twee, drie of zelfs vier klanken van het alfabet combineren in één schriftteken. In onze ogen zijn deze meerlettertekens overbodig en zelfs verwarrend.

Maar in feite bieden ze de mogelijkheid om woorden met hetzelfde medeklinkerskelet – zoals in het Nederlands k(a)n, k(i)n en k(a)n(o) – goed uit elkaar te kunnen houden. Ieder woord kreeg zijn eigen traditionele spellingswijze; in het ene geval gebruikte men alleen alfabettekens, in het andere geval een meerletterteken, in het derde geval een combinatie. Naast al deze klanktekens zijn er ook hiërogliefen die nog laten zien dat de Egyptenaren oorspronkelijk een echt beeldschrift hadden. Volgens het principe van een rebus werd ieder

9
Inscriptie op de façade van de grafkapel van Hetepherachet (Rijksmuseum van Oudheden, Leiden, ±2400 v. Chr.). Met behulp van bijgaande hiërogliefenlijst laat de tekst zich lezen als volgt: s3b śmśw ht Ḥtp-ḥr-3h(t) ḏd.f: ìr.n.(ì) ìs pw ḥr rmn 'Imntt m śt wᶜbt *'De rechter en oudste van de hal Hetepherachet, hij zegt: Ik heb dit graf gemaakt in het district van het Westen op een reine plaats.'*

woord weergegeven door een tekeningetje van het betreffende voorwerp; abstracte begrippen die niet te tekenen zijn werden voorgesteld door een gelijkluidend (of althans dezelfde medeklinkers hebbend) woord dat wel getekend kon worden. Sommige tekeningetjes hebben zich later ontwikkeld tot echte klanktekens, de bovengenoemde alfabet- en meerlettertekens. Andere hebben echter altijd hun oorspronkelijke karakter behouden; we noemen ze ideogrammen als ze nog letterlijk bedoelen wat ze voorstellen. De betekenis van zulke woorden is dus nooit zo moeilijk te raden, terwijl we de uitspraak pas weten als we oud-Egyptisch kennen.
Naast klanktekens en ideogrammen hebben we nog een derde groep, die van de determinatieven. Zij geven niet zoals de ideogrammen de betekenis van een woord, maar determineren het: ze geven de algemene categorie waartoe het woord behoort, bijvoorbeeld man, vrouw of kind; zoogdier, vogel of vis; werken, slapen of eten. Daarbij staat zo'n determinatief achter het in klanktekens of ideogrammen uitgeschreven woord. Ook deze tekens vergemakkelijken dus de interpretatie van een tekst. Bovendien is het door die eindpositie van de determinatieven direct duidelijk waar het ene woord eindigt en het andere begint; het Egyptische schrift kent namelijk niet het gebruik om afzonderlijke woorden te scheiden door een stukje wit.
Aanvankelijk schreef men de hiërogliefen meest in verticale kolommen, maar al gauw gebruikten de Egytenaren daarnaast ook horizontale regels. Binnen een kolom is de leesvolgorde altijd van boven naar beneden, en in die volgorde moeten opeenvolgende regels ook gelezen worden. Binnen een regel is de volgorde meestal van rechts naar links, maar omgekeerd kan ook. Het begin van een regel kan altijd worden opgespoord door te bepalen waar de mens- of diervormige tekens naar toe kijken; dit geldt ook voor de leesvolgorde van opeenvolgende kolommen en van naast elkaar staande tekens binnen één kolom. Deze veelzijdigheid van schrijfrichting gaf de Egyptenaren de mogelijkheid om een tekst op aantrekkelijke en decoratieve wijze te componeren. Van deze mogelijkheid hebben zij in de monumentale kunst ten volle gebruik gemaakt. Handschriften op papyrus zijn echter slechts zelden in hiërogliefen geschreven (**2**, **11**, **15**); meestal vinden we hier één der andere Egyptische schriften.

Schrift voor klerken en Kopten

Het hiërogliefenschrift bleef altijd zijn karakter behouden van een verzameling tekeningetjes van mensen en dieren, planten en voorwerpen. Voor monumentale inschriften in steen en voor verfijnde wandschilderingen is dit decoratieve schrift natuurlijk ideaal. Maar het werd een verschrikking voor hen die er op aangewezen waren bij de dagelijkse administratie van een overheidskantoor of een landgoed. Om enige voortgang te maken met hun schrijfwerk moesten de klerken wel een cursief en vereenvoudigd handschrift ontwikkelen. Dit kreeg al gauw een geheel eigen aanzien doordat penseel en papyrus werden gebruikt in plaats van beitel en steen. Net als de hiërogliefen zelf kwam dit cursieve schrift later toch ook buiten het dagelijkse leven te staan. Vanaf ± 650 v. Chr. werd het nog slechts voor religieuze doeleinden gebruikt; dat verklaart de Griekse naam *hiëratikos* (priesterlijk) en de huidige benaming hiëratisch schrift.
Het hiëratisch heeft echter dezelfde oorsprong als het hiërogliefenschrift en is ook even oud. Al in de eerste dynastie zijn cursieve opschriften in inkt op vaatwerk en dergelijke bekend. In de Gebelein- en Aboesirpapyri, de oudste papyrushandschriften van Egypte, zien we het hiëratisch voor het eerst in zijn volwassen vorm: alle tekens zijn tot het uiterste verkort en gestileerd maar nog net van elkaar te onderscheiden, terwijl ze onderling al sterk verbonden zijn tot zogenaamde *ligaturen*. In die tijd schreef men hiëratisch nog uitsluitend in kolommen, vanaf het Middenrijk echter steeds meer in horizontale regels. In beide gevallen is de leesrichting altijd van rechts naar links; met decoratieve afwisseling van leesrichting hoefde dit puur administratieve schrift immers geen rekening te houden. De overgang van verticaal naar horizontaal schrijven veroorzaakte dat alle tekens andere proporties kregen en dat nieuwe ligaturen ontstonden.
De bloeitijd van het hiëratisch lag in het Nieuwe Rijk. Het schrijven ontwikkelde zich tot een calligrafische kunst bij uitstek, met een levendige afwisseling van dunne en dikke lijnen en met talloze sierlijke en gedurfde uithalen en krullen (**3**). Maar rond 1100 v. Chr. begon het schrift zijn artistieke karakter te verliezen. Het werd stijf en gekunsteld, met tal

EENLETTERTEKENS			(HET ALFABET)
	3 (aleph, keelklank als in ge-aard)		ḫ (ch)
	ì (i, j)		h (als in D. *ich*)
	ᶜ(ayin, keelklank)		s (z)
	w (oe, w)		ś (s)
	b		š (sj)
	p		ḳ (kelige k)
	f		k
	m		g (als in Fr. *garçon*)
	n		t
	r		ṯ (tsj)
	h		d
	ḥ (hese h)		ḏ (dzj)

TWEELETTERTEKENS	
	3ḫ
	ḥr
	ìr
	ìs
IDEOGRAMMEN	
	śmśw ''oud''
	rmn ''district'', eigenlijk ''arm''
	ìmntt ''Westen''
	śt ''plaats'' eigenlijk ''stoel''
	wᶜb ''rein''

DRIELETTERTEKENS	
	s3b
	ḥtp
DETERMINATIEVEN	
	(hemel)
	(huis)
	(land)

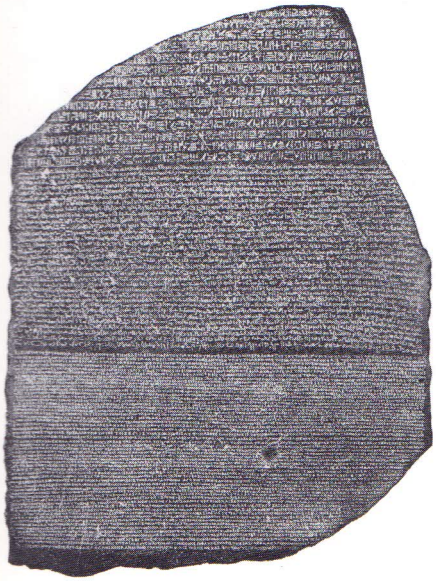

10
De drietalige steen van Rosette vormde de sleutel tot de ontcijfering van de hiërogliefen (British Museum, Londen, 196 v. Chr.).

van overbodige haaltjes en puntjes. Tevergeefs deden de schrijvers nog een poging het schrift nieuw leven in te blazen met tekens ontleend aan de hiërogliefen of aan het hiëratisch van de bloeitijd. Het schrift werd nu steeds minder voor gewone correspondentie gebruikt en meer voor literaire of zelfs religieuze teksten, met name voor het Dodenboek. Zijn plaats in het dagelijks leven was het kwijtgeraakt, al gebruikten de *hiëroi* (priesters) het nog tot de 2e eeuw na Chr.

Al vanaf de 19e dynastie (1307-1196 v. Chr.) gebruikte men voor handelscorrespondentie en boekhouden een nog veel cursievere vorm van hiëratisch (**5**). Dit handelsschrift is slecht leesbaar door de vele ligaturen en doordat veel voorkomende termen drastisch worden afgekort. Dat geldt bijzonder voor het extreem cursieve abnormaal-hiëratisch van de 25e en 26e dynastie (750-525 v. Chr., tekst **12**). Rond 660 v. Chr. ontwikkelde zich uit deze aanzetten een geheel nieuw schrift, dat zo cursief is dat het slechts met het moderne steno kan worden vergeleken. Terwijl het hiëratisch meestal nog teken voor teken in hiëroglieven kan worden omgezet, worden in deze nieuwe schriftsoort hele woorden of woordgroepen met één teken samengevat. De Egyptenaren zelf spraken van briefschrift of corresponden-

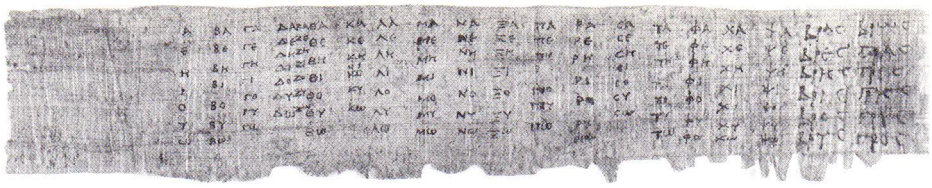

11
*Schrijfoefening van Apollonios (**14**). De linkerkolom geeft de klinkers van het Griekse alfabet, de overige kolommen de combinaties daarvan met de diverse medeklinkers (Rijksmuseum van Oudheden, Leiden, ± 175 v. Chr.).*

tieschrift, de Grieken noemden deze variant volks of *demotikos*, waarvan de huidige benaming demotisch is afgeleid. Het was het demotisch dat voortaan door de ambtenaren van Egypte voor hun dagelijkse werk werd gebruikt (**16**). Ook voor literaire teksten kwam het in zwang (**18, 20**) en zelfs religieuze composities werden er wel in neergeschreven. Deze situatie duurde voort tot in de Byzantijnse tijd; de laatste gedateerde tekst is een inscriptie op het eiland Philae uit 452 na Chr.
Aldus bleef het demotisch in de Grieks-Romeinse periode de volkstaal vertegenwoordigen. Sinds de verovering door Alexander de Grote in 332 v. Chr. stond Egypte echter onder Grieks bestuur. Onder Alexanders opvolgers, de Ptolemaeën, werd Grieks de taal van de overheid (**17**). Belangrijke besluiten werden in twee talen gepubliceerd: Grieks voor de ambtenaren en de bewoners van de wereldstad Alexandrië, demotisch voor de inheemse bevolking. Bekend is ook het drietalige opschrift van de steen van Rosette, een priesterdecreet uit 196 v. Chr. dat naast Grieks en demotisch bovendien een vertaling in hiërogliefen bevat ten bate van de priesters zelf. Zo kon dit opschrift de sleutel vormen tot de ontcijfering van de hiërogliefen door Champollion.
Het is geen wonder dat de Egyptenaren onder de indruk kwamen van het Griekse schrift. Dit alfabet met zijn vierentwintig tekens en zijn nauwkeurige weergave van klinkers èn medeklinkers stak wel bijzonder sterk af bij de ingewikkelde inheemse schriften. Het spreekt vanzelf dat de beroepsschrijvers van de Egyptische bevolking wel kennis moesten nemen van dit schrift voor hun contacten met de overheid. Maar ook de meest behoudende kringen van de Egyptische samenleving, de priesters en magiërs, gebruikten af en toe Griekse letters om de nauwkeurige uitspraak van toverwoorden aan te geven - iets waar het demotisch niet geschikt voor is (**19**).
Met de opkomst van het Christendom kwam deze ontwikkeling in een beslissende fase. Reeds in de 2e eeuw waren er Christelijke gemeenschappen in het inmiddels onder Romeins bestuur gekomen Egypte. Aanvankelijk bleven deze beperkt tot de Griekstalige hoofdstad Alexandrië, maar spoedig verbreidde het nieuwe geloof zich ook onder de bewoners van het platteland. Dezen waren te nationalistisch om hun eigen Egyptische taal op te geven. Aan de andere kant beschouwden zij het demotische schrift als een te sterke herinnering aan de heidense godsdienst. Daarom gingen zij hun taal schrijven met Griekse letters. Aan de vierentwintig tekens van het Griekse alfabet werden zeven letters toegevoegd voor typisch Egyptische spraakklanken; deze zeven tekens zijn ontleend aan het demotisch, dus indirect aan de hiërogliefen! We noemen dit schrift en de daardoor weergegeven taal het Koptisch, een Arabische benaming voor de Christelijke Egyptenaren die van het Griekse woord *Aigyptioi* is afgeleid. De Kopten bleven vreemdelingen in eigen land: aanvankelijk zuchtten zij onder het Romeins-Byzantijnse bestuur waar Grieks of Latijn de voertaal was (**22**), na de Arabische inval van 639 werden zij in toenemende mate door de Islamieten onder druk gezet. Toch bleven zij hun taal, schrift en godsdienst trouw, al is tegenwoordig nog slechts 15% van de Egyptische bevolking Christelijk. Het Koptisch, de laatste fase van de oude Egyptische taal, heeft zich als kerktaal tot op heden gehandhaafd. Kennis van deze taal is bij ontcijfering van de hiërogliefen van onschatbare waarde geweest.

De kunst van het schrijven

Voor het schrijven op papyrus gebruikten de Egyptenaren van oudsher stengels van een biezensoort *(Juncus maritimus)* uit de zoutwatermoerassen. De ongeveer 1,5 mm dikke stengels sneed men af tot een lengte van 16-23 cm; één der uiteinden werd vervolgens schuin bijgesneden en tot een kwastje uitgekauwd. Deze biezen penseel verklaart de soepele lijnvoering van de Egyptische handschriften. De brede platte vorm ervan deed de aanzwellende en weer afnemende halen van het schrift ontstaan. Rond het begin van onze

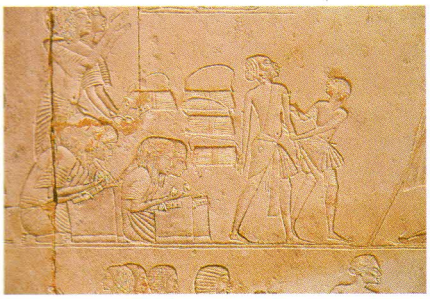

12
Egyptische schrijvers aan de arbeid: het registreren van Nubische krijgsgevangenen voor generaal Horemheb (reliëf in het graf van Horemheb, in 1976 blootgelegd door een expeditie van het Rijksmuseum van Oudheden in samenwerking met de Londense Egypt Exploration Society, Sakkara, ± 1330 v. Chr.).

jaartelling bieden de manuscripten echter plotseling een heel ander beeld. Het handschrift wordt dunnetjes en spichtig, de lijnen verliezen hun soepelheid en hun variërende dikte en het geheel verraadt een schrijfinstrument dat moeite had met de vezel van het papyrusblad (**19**). Dit was de harde rietpen met zijn spitse gespleten punt, die uit de stengels van de langs de Nijl groeiende *Phragmites aegyptiaca* werd gesneden. Deze pen werd van de Griekse overheersers overgenomen, maar is eigenlijk meer geschikt om het gladdere perkament te beschrijven.

Als inkt gebruikte men een oplossing van roet in water, onder toevoeging van Arabische gom als bindmiddel. Deze inkt werd tot kleine blokjes gedroogd. Algemeen was daarnaast de toepassing van rode inkt, vervaardigd uit oker. De Egyptische schrijvers gebruikten een houten plankje, het schrijfpalet, dat aan één uiteinde ronde holtes bevatte voor de twee inktblokjes en onder een langgerekt schuifdekseltje plaats bood aan de biezen pennen. Bij het schrijven steunde men het papyrusblad op de onderarm (staande) of op de benen (zittende, vaak in kleermakerszit). De schrijver doopte de penseel eerst in een waterbakje, dan haalde hij hem over het inktblokje, precies zoals bij het werken met waterverf tegenwoordig. De pen voor de andere kleur inkt werd achter het oor gestoken.

Papyrus was verkrijgbaar als losse vellen of als lange rollen van meestal twintig aaneengeplakte vellen. Een vel was gewoonlijk zo'n 40 cm breed; de hoogte wisselde van 32 cm in het Middenrijk tot 42 in het Nieuwe Rijk. Rollen van de volle hoogte werden echter alleen voor belangrijke documenten en archiefstukken gebruikt. Voor literaire teksten en correspondentie sneed men de rollen overlangs in tweeën (**1**, **3**, **6-10**) of in vieren, zodat sommige handschriften slechts 8 cm hoog zijn. In de Grieks-Romeinse tijd waren er nog veel meer afwijkende formaten te koop (**17**), zoals Plinius ons uitvoerig meedeelt.

Door het speciale fabricageproces uit twee lagen zijn aan één zijde van iedere papyrusrol de horizontale vezels zichtbaar en aan de andere de verticale vezels. Bij het oprollen komen de horizontale vezels dan aan de binnenkant, de verticale aan de buitenkant. Oprollen in de andere richting zou namelijk grote spanningen in de vezels veroorzaken die de duurzaamheid niet ten goede komen. Vanzelfsprekend begon de schrijver zijn tekst bij voorkeur op de binnenzijde van de rol: zo wordt het opschrift het beste beschermd. Pas wanneer de rol vol was, kon hij besluiten om het handschrift om te draaien en op de verticale vezels van de buitenkant voort te gaan. Daarom noemen we de binnenzijde de voorkant of het *recto*, de buitenzijde achterkant of *verso*. In het algemeen heeft het recto dus regels tekst evenwijdig aan de vezels, het verso daarentegen regels haaks op de vezels. Een rol werd gewoonlijk beschreven met brede kolommen tekst van 20-26 regels elk. Vaak zijn er twee kolommen per vel, al schreef men veelvuldig over de voegen heen.

13
Voor het schrijven gebruikte men een houten palet met inktblokjes en rietpennen, inktpotjes en waterbakjes, een stenen tablet voor het fijnwrijven van pigmenten en een instrumentje om ruwe plekken in de papyrus te polijsten (Rijksmuseum van Oudheden, Leiden, ± 1400-1200 v. Chr.).

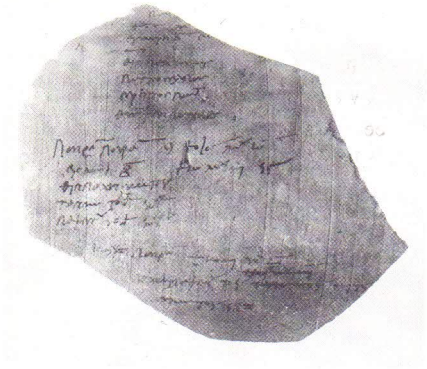

14
Afrekening betreffende graan en geld, geschreven in cursief Grieks op een potscherf of ostrakon (Rijksmuseum van Oudheden, Leiden, 3e-1e eeuw v. Chr.).

Een iets andere situatie is kenmerkend voor brieven (**6-10**). Daar gebruikte de schrijver gewoonlijk een stuk van een gehalveerde rol, dat hij negentig graden draaide. De tekst op het recto loopt dan haaks op de vezel. Als de voorzijde van het blaadje vol was, draaide hij het om de horizontale as, zodat de tekst op de achterzijde ondersteboven kwam te staan en evenwijdig liep aan de vezel. Tenslotte rolde hij het blaadje op, vouwde het dubbel, schreef adres en afzender er op en verzegelde het dichtgebonden uiteinde. De scherpe vouwen zijn meestal nog duidelijk zichtbaar als breuklijnen in de vezels (**7**).
Bij grote handschriften is slechts zelden sprake van genummerde vellen, kolommen of regels. Ook liniëring is ongebruikelijk; dit komt slechts voor in het Middenrijk, toen de schrijvers nog aan de horizontale schrijfrichting moesten wennen, en aan het eind van de Ptolemaeëntijd. Rond het begin van onze jaartelling trok men ook wel kaderlijnen rond de kolommen (**19**). Leestekens kent het Egyptische schrift niet, op de zogenaamde *verspunten* in rode inkt na, die bij bepaalde literaire teksten het einde van iedere strofe aangeven (**1**, **4**). Ook een indeling in alinea's of hoofdstukken werd niet in de bladverdeling aangegeven; alles werd gewoonlijk zonder onderbreking achter elkaar uitgeschreven. Om toch een heldere indeling mogelijk te maken, was het gebruik van rode inkt onontbeerlijk. Daarmee schreef men titels en opschriften, de aanhef van nieuwe hoofdstukken of episodes, en bepaalde redactionele opmerkingen. Zulke rode passages worden *rubra* genoemd (Lat. ruber = rood); ons woord rubriek is hiervan afgeleid.
Wanneer de schrijver zichzelf op fouten betrapte, trachtte hij deze meestal weg te wassen of uit te 'gummen' met een stukje zandsteen. Minder verzorgde handschriften bevatten soms doorgehaalde of omcirkelde passages. Heel vaak werden er toevoegingen gedaan tussen de regels of in de marge. Vaak zijn zulke *glossen* van later datum; ze zijn in een andere hand geschreven en geven verklaringen of interpretaties van de tekst (**19**). Ook in het geval van ondertekening door opdrachtgever of getuigen zien we uiteraard een andere hand (**12**, **16-17**). Tenslotte komt het voor dat een tekst in zijn geheel werd weggewassen om een papyrus voor nieuw gebruik geschikt te maken. Zo'n handschrift heet dan een *palimpsest*; meestal is het als zodanig herkenbaar door schriftresten van de eerste fase of door de grauwe kleur van de in de poriën van het materiaal gedrongen inkt (**3**, **18**).
Het voorkomen van palimpsesten en tweezijdig beschreven handschriften wijst er op dat papyrus als schrijfmateriaal niet goedkoop was. We weten dat de prijs van een rol papyrus in de Grieks-Romeinse tijd lag op ongeveer één of twee daglonen van een arbeider. In het Nieuwe Rijk kon je voor zo'n zelfde bedrag een flinke zak graan kopen. Wie zich zo'n uitgave niet kon veroorloven, schreef op scherven kalksteen of aardewerk, de zogenaamde *ostraka*, of ook wel op hout, leer of linnen. En we moeten natuurlijk niet vergeten dat de meeste Egyptenaren de schrijfkunst in het geheel niet machtig waren. Analfabeten hoefden zich geen zorgen te maken over de prijs van papyrus . . .

Een mooi beroep

Analfabetisme was wijd verbreid in Egypte. Hoe kan het ook anders in een cultuur met zo'n ingewikkeld schriftsysteem? Verder moeten we niet vergeten dat Egypte altijd een boerenland is geweest met maar een dunne bovenlaag van stadsbewoners. Voor het bewerken van hun velden hadden de boeren geen kennis van het schrift nodig. Toch moeten zij zich af en toe flink machteloos hebben gevoeld tegenover de geletterde overheidsambtenaren die kwamen bepalen waar de grenzen van hun land lagen of hoeveel van de oogst zij als belasting moesten afstaan. De overheid kon het namelijk niet zonder schrift stellen. Als het hiërogliefenschrift nooit was uitgevonden, had er nooit een centraal bestuur in Egypte bestaan.
Het mechanisme van de Egyptische beschaving was dat van iedere agrarische samenleving. Mits de landbouw optimaal georganiseerd was, kostte het de boeren in het vruchtbare land niet veel moeite om meer te produceren dan zij zelf voor hun gezinnen nodig hadden. De overheid inde deze overschotten bij wijze van belastingen en sloeg ze op in graanschuren en schathuizen (**10**). Daarmee werden dan weer de salarissen betaald van de ambtenaren, de soldaten en de priesters: de 'vrijgemaakten' van de Egyptische maatschappij. Die betalingen hadden plaats in natura, want geld was nog onbekend. Dankzij de overproduktie van de boeren kon zich zo een stadscultuur ontwikkelen met een hofhouding, bureaucratie, leger en geestelijkheid. En daardoor was er weer plaats voor bouwmeesters, beeldhouwers en

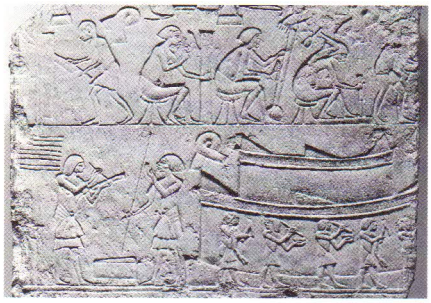

15
Afbeelding van een timmermanswerkplaats. De voorman brengt rapport uit over de werkzaamheden aan een schrijver die alles op een papyrusrol registreert (Rijksmuseum van Oudheden, Leiden, ± 1320 v. Chr.).

16
Vanaf het Oude Rijk lieten aanzienlijke Egyptenaren zich graag afbeelden als schrijver in kleermakerszit. Deze graffiguur houdt de boekrol in de linkerhand en een denkbeeldige pen in de rechterhand (Rijksmuseum van Oudheden, Leiden, ± 2400 v. Chr.).

17
De welvaart van Egypte was afhankelijk van de landarbeid van deze boeren. Dat het ook hen aan niets hoefde te ontbreken, bewijst de goedgevulde picknickmand (reliëf in de grafkapel van Hetepherachet, Rijksmuseum van Oudheden, Leiden, ± 2400 v. Chr.).

handwerkslieden, die schiepen wat wij als de voortbrengselen van de Egyptische beschaving kennen.
Geen wonder dat de 'schrijvers' oftewel ambtenaren zich de spil voelden waarom de samenleving draaide. 'De schrijver is de enige die ieders werk controleert,' stelt een bekende schooltekst, 'neem je toch voor schrijver te worden, een mooi beroep . . . waarbij je anderen commandeert.' Zo werden jongens uit de hogere kringen op ongeveer vijfjarige leeftijd naar school gestuurd; voor meisjes was slechts zelden een opleiding weggelegd. Vooral uit de periode van het Nieuwe Rijk hebben we veel informatie over het schoolsysteem. Eerst kregen de jongens schrijflessen, meestal onder leiding van een oude ambtenaar die zijn carrière had afgesloten. Op potscherven en platte stukken kalksteen oefenden zij de tekens van het hiërogliefenschrift en van het hiëratisch. Daarna leerden zij hele zinnen te schrijven door tot vervelens toe kopieën te maken van hun schoolboek: een tekst die één grote zedepreek is en uitmunt door saaiheid. Het ergste was nog dat deze tekst in een verouderd soort Egyptisch was gesteld. De arme leerlingen konden de moeilijke zinswendingen nauwelijks volgen en het rode potlood van de onderwijzer kwam er veelvuldig aan te pas, zoals de bewaard gebleven 'kladblaadjes', de ostraka, nog laten zien.
Nadat deze martelgang zo'n vier jaar had geduurd, mochten de jongens de titel 'schrijver' gaan voeren. Ze werden te werk gesteld als leerling bij één of ander overheidskantoor: het schathuis, een legerkamp, een tempel waar ze een priesteropleiding kregen of ook wel een atelier waar ze hun kennis van het schrift nodig hadden voor een opleiding tot beeldhouwer of schilder. Meestal begon nu een tien- tot vijftienjarige 'studententijd'. Theorie werd afgewisseld met praktijk. Naast hun dagelijkse kantoorwerk leerden de jongens rekenen, meetkunde en grammatica. Ze kregen lijsten gedicteerd met plaatsnamen, ambten en instellingen, maten en gewichten, mineralen, planten en dieren (**3**). Muziek- en sportlessen wisselden af met handelscorrespondentie en het opstellen van rapporten. Een overzicht van de geschiedenis van hun eigen land kon gevolgd worden door lessen in vreemde talen. Bovenal werden de leerlingen bekend gemaakt met de wijze lessen die door de grote mannen van het verleden te boek waren gesteld: de viziers (onderkoningen) Ptahhotep en Kagemni, of de recentere overheidsamtenaren Ani en Amenemope. Aan de hand van een groot aantal concrete gedragsregels illustreren deze 'leren' hoe je een rechtschapen mens kunt worden, met eerbied voor de goden, trouw aan de koning en naastenliefde tegenover de medemens (**18**). Dit schoolsysteem, waarin de toekomstige bestuurders van Egypte werden opgevoed in de tradities van het verleden, verklaart de grote continuïteit van de Egyptische beschaving, die drieduizend jaar zijn eigen karakter behield. Want de wijze Ptahhotep sprak al: 'Ieder woord wordt overgeleverd; geen gaat er ooit verloren in dit hele land wanneer het de gedachten tot het goede kan leiden.'
Natuurlijk kwam het voor dat de leerlingen niet ontvankelijk waren voor zoveel wijsheid. 'Je slaat je tenten op in de wijk van de brouwers als iemand die verzot is op bier.
Je toont een afkeer voor boeken, maar wordt goede maatjes met het Syrische hoertje!', klaagt de leraar, die daarop een stok grijpt en vaststelt: 'Het oor van een leerling zit op zijn rug: hij luistert pas als men hem slaat!' Er volgt een nieuwe zedepreek, die ook door de leerlingen als schrijfoefening is gekopiëerd: 'Schrijf met je hand en lees met je mond. Doe zoals ik zeg, dan wordt mijn hart het dicteren niet moe. Je zult de lessen nuttiger vinden dan brood en bier. Overtref je kameraden, opdat jij later met de opdrachten gaat strijken. Heb je boeken lief en haat de dans, dan zal je een bekwame ambtenaar worden!' Voor het geval de leerlingen nog niet overtuigd zijn, voegt de leraar hier een betoog aan toe, waarin hij de gulden toekomst van een schrijver vergelijkt met het ellendige lot van de boer of de soldaat. Kennelijk hadden deze zedepreken succes, want het heeft Egypte nooit aan ambtenaren ontbroken. De duizenden handschriften op papyrus zijn daarvan het beste bewijs.

Van spreuken en sprookjes

Van alle Egyptische teksten geven die op papyrus ons de beste indruk van wat de Egyptische literatuur te bieden had. Natuurlijk zijn de opschriften op graf- en tempelwanden, stèles en beelden ook van belang voor onze kennis van de Egyptische beschaving; maar het betreft daar hiërogliefische teksten op openbare, meest religieus bepaalde monumenten, die veelal traditioneel en stereotiep van karakter zijn. De papyri daarentegen geven ons vluchtige blikken op aspecten van het dagelijkse leven zelf, aspecten die soms helemaal niet

18
Bij toverspreuken horen magische attributen, zoals dit flesje voor moedermelk, een vast ingrediënt van veel recepten (Rijksmuseum van Oudheden, Leiden, ± 1500-1350 v. Chr.).

voor vreemde ogen bestemd waren zoals bijvoorbeeld in het geval van brieven of toverboeken. In tegenstelling tot de 'officiële' opschriften komen alle sectoren van de maatschappij hier aan bod. De hiërogliefische inscripties geven ons de uiterlijke vorm van de Egyptische cultuur, de hiëratische en demotische papyri geven ons het diepste innerlijk van die beschaving.

Onder de Egyptische documenten op papyrus zijn verschillende genres te onderscheiden, al werd die indeling door de Egyptenaren zelf ongetwijfeld niet zo gevoeld. Om te beginnen kunnen we onderscheid maken tussen literaire en niet-literaire teksten. Om met de laatste te beginnen, in die groep zijn de wetenschappelijke tractaten het meest interessant. Deze omvatten een aantal mathematische papyri met rekenkundige en meetkundige problemen zoals die in het dagelijkse werk van schrijvers-administrateurs moesten worden opgelost. De andere wetenschappen behoorden in Egypte tot het domein van de priesters. De astronomische handboeken en de topografische verhandelingen dienden vereisten van de cultus. Ook de medische papyri zijn sterk religieus gekleurd; naast concrete aanwijzingen voor recepten en behandelingen bevatten ze ook toverspreuken en godenhymnen ter genezing van de zieke. Het is slechts een kleine stap naar de talrijke handschriften die uitsluitend magische spreuken bevatten voor alle mogelijke doeleinden (**19**). De grens tussen wetenschap, magie en godsdienst werd in Egypte niet getrokken.

Niet-literair zijn ook de talloze juridische documenten zoals koopovereenkomsten (**12**), huwelijkscontracten (**16**), testamenten en dergelijke. Deze acten stammen gewoonlijk uit familie-archieven, zodat vaak meerdere documenten over één persoon bewaard zijn gebleven (**16-17**). Ook zijn er papyri uit overheidsarchieven, zoals afrekeningen, loonlijsten, belastingstaten, decreten (**17, 22**) en dagboeken (**5**). Voor een inzicht in het Egyptische rechtswezen (**8**) en in de overheidsadministratie zijn deze bronnen onontbeerlijk. Tenslotte zijn er de vele brieven uit alle tijden, die zowel ambtelijke correspondentie (**6**) als familiepost (**7, 10**) omvatten. Zelfs brieven aan doden zijn bewaard gebleven (**9**)!

Wat de literaire teksten betreft, hier moeten we onderscheid maken tussen poëzie en proza. Alweer is ook deze grens soms moeilijk te trekken; toch zijn sommige teksten door hun regelopbouw, herhaling van woordgroepen of strofen, en interpunctie met verspunten herkenbaar als gedichten. Dat zijn dan in de eerste plaats religieuze hymnen ter verering van de goden (**4**)) of van de farao. Verder kent de Egyptische literatuur specifieke genres als strijdliederen, arbeidsliederen, lofliederen, liefdeslyriek en rouwpoëzie (de zogenaamde harpenaarsliederen). Ook de teksten in proza hebben vaak een vaste ritmiek en opbouw in strofen. Hier zijn te noemen de filosofisch getinte wijsheidsleren met hun bespiegelingen over de taak van de mens in de wereld (**18**). Deze teksten werden speciaal gebruikt in het schoolonderricht; andere geschriften voor schoolgebruik zijn luchtiger van toon, zoals de satire op de beroepen. Dan zijn er de politieke geschriften, teksten die meest pessimistisch van toon zijn maar een betere toekomst voorspellen (**1**). Tenslotte zijn er de meest aantrekkelijke voorbeelden van het Egyptische proza: de sprookjes en verhalen. Hier kunnen we vermelden de avonturenromans, de reisverhalen, enkele historische romans (**14**) en wondervertellingen, en de zeer zeldzame diervertellingen (**20**).

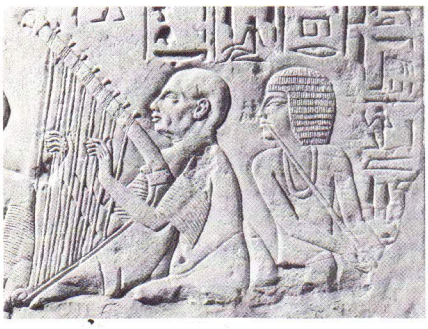

19
In veel graven komt de afbeelding voor van een harpspeler. De bijgeschreven harpenaarsliederen betreffen thema's als de vergankelijkheid van het leven en de onafwendbaarheid van de dood (reliëf in de grafkapel van Paätenemheb, Rijksmuseum van Oudheden, Leiden, ± 1340-1320 v. Chr.).

Bovenstaande indeling heeft hoofdzakelijk betrekking op de papyri met teksten in de Egyptische taal. Ook voor de Griekse en de Koptische papyri kunnen we echter een soortgelijke indeling in genres maken. Toch openbaren deze teksten vaak een totaal andere wereld dan de faraonisch-Egyptische. De Griekse literaire teksten omvatten fragmenten van de bekende Griekse auteurs, de Griekse wetenschappelijke teksten geven de stand van kennis van de Griekse onderzoekers. Maar bijna even vaak vinden we voorbeelden van de versmelting van de Egyptische en Griekse culturen die zo kenmerkend is voor het Hellenisme (**14, 21**). Wat de Koptische teksten betreft, daar vinden we natuurlijk een opbloei van nieuwe specifiek Christelijke genres, zoals heiligenlevens en martyria, preken en exegesen en apokriefe Bijbelverhalen (**25**). Toch zien we ook hier resten van zuiver faraonische tradities (**24**), met name in de wondervertellingen en de aan wijsheidsleren herinnerende aforismen en anecdoten.

In dit opzicht zijn de religieuze teksten voor gebruik in het hiernamaals nog niet genoemd. Ten eerste is hier de grens tussen literair en niet-literair moeilijk aan te geven; ten tweede hebben zij zozeer hun eigen tradities wat betreft schrift, indeling en illustraties, dat ze beter in een afzonderlijk hoofdstuk aan de orde kunnen komen.

20
Voorbeeld van Sarkofaagteksten op de binnenkant van een houten lijkkist. De bijgaande vignetten betreffen gebruiksvoorwerpen en waardigheidstekenen van de dode en voedseloffers (lijkkist van Istweret, Rijksmuseum van Oudheden, Leiden, ± 2000 v. Chr.).

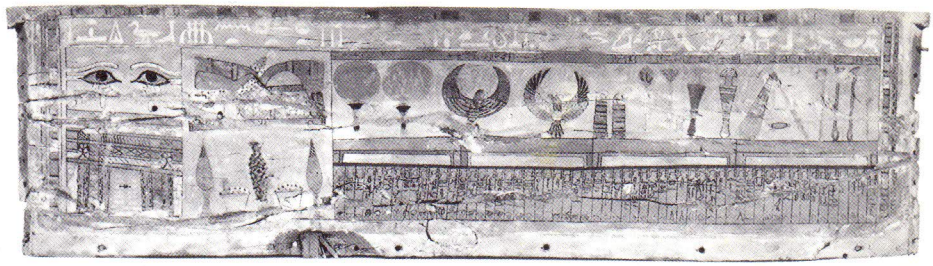

Dat wat in de onderwereld is

Vaak wordt gedacht dat Egyptische handschriften op papyrus per definitie religieus of funerair van inhoud zijn. Het vorige hoofdstuk heeft wel aangetoond dat dit een misvatting is. In feite vormen de funeraire handschriften, de papyri dus die voor gebruik in het graf vervaardigd werden, een late ontwikkeling. Ze komen pas voor vanaf ± 1500 v. Chr. en onderscheiden zich door speciale kenmerken van alle andere handschriften. Dit kenmerkende uiterlijk kan verklaard worden uit overwegingen van magische aard: deze teksten waren niet bestemd voor gebruik door levenden, zoals alle tot dusver genoemde papyri, maar stonden ten dienste van de doden.
De toverspreuken en rituele handelingen die betrekking hadden op de begrafenis en de dodencultus van de aanzienlijke Egyptenaren, zijn ons bekend vanaf het einde van de 5e dynastie (±2325 v. Chr.). Ze zijn vervat in de zogenaamde Piramideteksten, de oudste godsdienstige teksten van Egypte, die op de wanden van de piramidekamers van het Oude Rijk werden uitgebeiteld. Hieruit ontwikkelden zich in het vroege Middenrijk de Sarkofaagteksten. Het oorspronkelijk slechts voor de farao bestemde spreukenmateriaal werd nu ook voor niet-koninklijke personen neergeschreven op de binnenwanden van de houten lijkkisten. Na aanpassing aan het inmiddels sterk veranderde dodenritueel vonden deze teksten in het Nieuwe Rijk een nog grotere verbreiding. De verzameling van spreuken die dan vooral op papyrusrollen, maar ook op grafwanden, amuletten en andere delen van de grafinventaris werden neergeschreven, noemt men het Dodenboek. De Egyptenaren zelf spraken van 'Het boek betreffende het uitgaan bij dag,' waarmee zij doelden op het verlaten van het graf door de dode. De teksten bleven tot in de Romeinse periode in gebruik.
Het Dodenboek was geen boek in onze betekenis van het woord. Ieder afschrift bevat slechts een selectie van het totaal aantal spreuken, dat op 162 kan worden gesteld met daarnaast nog enkele tientallen minder gebruikelijke formules. Alleen de zeer late handschriften, die uit de Ptolemaeëntijd, bevatten soms het complete aantal; aan de hand van één van deze teksten heeft de egyptoloog Richard Lepsius de spreuken vaste nummers gegeven. Deze nummering is dus niet oud-Egyptisch en van een vaste volgorde in de handschriften is dan ook geen sprake. Toch is het mogelijk om bepaalde spreukgroepen te herkennen met een gemeenschappelijk thema: zonnehymnen (**2**) het uitschakelen van vijandelijke machten, gedaanteverwisselingen en identificatie van de dode met bepaalde goden (**15**), verheerlijking en rechtvaardiging voor de godenrechtbank, bescherming door amuletten.
Behalve door hun inhoud zijn Dodenboeken ook door hun vorm te onderscheiden van andere papyrushandschriften. In de eerste plaats hebben we hier te maken met de oudste geïllustreerde handschriften ter wereld. De magische werking van het geschreven woord werd aldus nog versterkt door de magie van de afbeeldingen. Ten tweede, de Dodenboeken zijn de enige papyri die veelal in het hiërogliefenschrift zijn geschreven, op enkele zeer zeldzame godsdienstige handschriften na die eveneens hiërogliefen gebruiken in plaats van hiëratisch. Kennelijk werd reeds in deze tijd aan de hiërogliefen een geheiligd karakter toegekend. En ten derde, deze hiërogliefische handschriften moeten vaak van links naar rechts gelezen worden, omgekeerd aan de leesrichting van de hiëratische papyri. Toch zijn de afzonderlijke hiërogliefen binnen een kolom naar rechts gericht, en ook de figuren van de illustraties kijken naar rechts. Dit alles heeft te maken met het feit dat 'links' in het Egyptisch synoniem is met 'Oost' en dat het woord voor 'rechts' ook 'West' betekent. Aldus symboliseert de leesrichting de reis van de dode van het Oosten naar het westelijke dodenrijk.

21
Papyruskoker van Tanetamon. Het Osirisbeeld is hol en bevatte ooit een dodenboek (Rijksmuseum van Oudheden, Leiden, ± 1000 v. Chr.).

22
Fragment van de mythologische papyrus van Paser met voorstellingen van de landarbeid in het hiernamaals en een grote scène van de scheiding van hemel en aarde door de luchtgod (Rijksmuseum van Oudheden, Leiden, ± 1000 v. Chr.).

De combinatie van deze drie kenmerken is slechts karakteristiek voor de handschriften van het Nieuwe Rijk. Na die periode werden de Dodenboeken in toenemende mate aangepast aan de tradities die voor gewone handschriften golden. Zo werden ze vanaf de 21e dynastie veelal in het hiëratisch en dus van rechts naar links geschreven; in de Romeinse tijd kwam zelfs het demotisch in gebruik voor deze gewijde teksten. Toch bleven Dodenboeken zich altijd onderscheiden door hun illustraties bij de tekst, de zogenaamde *vignetten*. Slechts uiterst zelden worden vignetten aangetroffen in niet-funeraire papyri, zoals satyrische en erotische handschriften.

Het is interessant om te zien hoe de verhouding tussen tekst en vignetten steeds wisselt met de mode van het ogenblik. De Dodenboekpapyri van het Nieuwe Rijk zijn beschreven in verticale kolommen van enigszins gestileerde hiërogliefen (**2**). Zoals al is opgemerkt, is de leesvolgorde van de kolommen vaak tegengesteld aan de richting van de tekens binnen een kolom, wat *retrograde* genoemd wordt. Toch zijn er ook manuscripten waar weliswaar de afzonderlijke spreuken elkaar van links naar rechts opvolgen, maar waar de tekst per spreuk zich toch van rechts naar links laat lezen; dikke scheidslijnen tussen de spreuken onderling voorkomen hier misverstanden. Iedere spreuk heeft zijn eigen vignet; meestal is dit boven aan de bladspiegel geplaatst, soms is het elders in de tekst ingevoegd of het beslaat het hele blad. De vignetten zijn hetzij polychroom beschilderd, hetzij in zwart getekend met enkele details in rood. De laatste mogelijkheid is dus te vergelijken met het gebruik van rubra in de tekst. Vaak is te zien dat de vignetten eerst werden getekend en dat pas daarna de tekstkolommen werden ingevuld: gevallen waarin de kopiïst in ruimtenood kwam door een verkeerde schatting van de ontwerper zijn talrijk.

In de 21e dynastie zien we ouderwetse hiërogliefische naast moderne hiëratische handschriften. Sommige papyri zijn zeer luxueus uitgevoerd en wel 40 meter lang; andere bestaan uit een sterk verkorte versie en omvatten slechts een groot openingsvignet met een offerscène, gevolgd door de hiëratische tekst in drie of vier brede kolommen van dicht opeen geschreven regels. In de 26e dynastie werd het Dodenboek opnieuw geredigeerd. De inmiddels in de tekst ingeslopen fouten werden gecorrigeerd, oude spreuken werden van commentaar voorzien en nieuwe werden toegevoegd. De papyri uit deze eindperiode vertonen een strikte indeling, meestal in smalle kolommen hiëratische regels met vignetten in een doorlopende strook langs de bovenrand. Maar ook hiërogliefische handschriften kwamen weer in de mode (**15**).

Deze papyri werden in opgerolde vorm aan de doden meegegeven, in de sarkofaag, op de mummie of in holle houten Osirisbeelden, de zogenaamde papyruskokers. Soms vindt men hier naast Dodenboeken ook nog andere funeraire manuscripten. In het late Nieuwe Rijk zijn dat bijvoorbeeld de mythologische papyri met uittreksels uit het Dodenboek, uitgebreide godenhymnen en grote vignetten. Verder de boeken 'van wat er in de onderwereld is,' in het Egyptisch *Amdoeat*, die in hiërogliefen en vignetten de reis van de zonnegod weergeven door de twaalf uren van de nacht, of liever van de onderwereld (**11**). Het handschrift diende tot reisgids voor de dode die de zon hoopte te vergezellen om aldus 's ochtends weer herboren te worden in de oostelijke horizon. Tenslotte zijn er de zeer late niet-geïllustreerde compilaties als 'het boek van het ademen' en 'het boek van het doorschrijden der eeuwigheid'.

23
Groeiwijze van Cyperus papyrus met stengels van verschillende leeftijd.

Deel II - Teksten

Een mens komt aan zijn eind, zijn lichaam valt tot stof uiteen en zijn tijdgenoten liggen allen in de aarde. Maar het is het boek dat zijn nagedachtenis in stand houdt in de mond van de lezer
(British Museum, Papyrus Chester Beatty IV, verso 3.3-4)

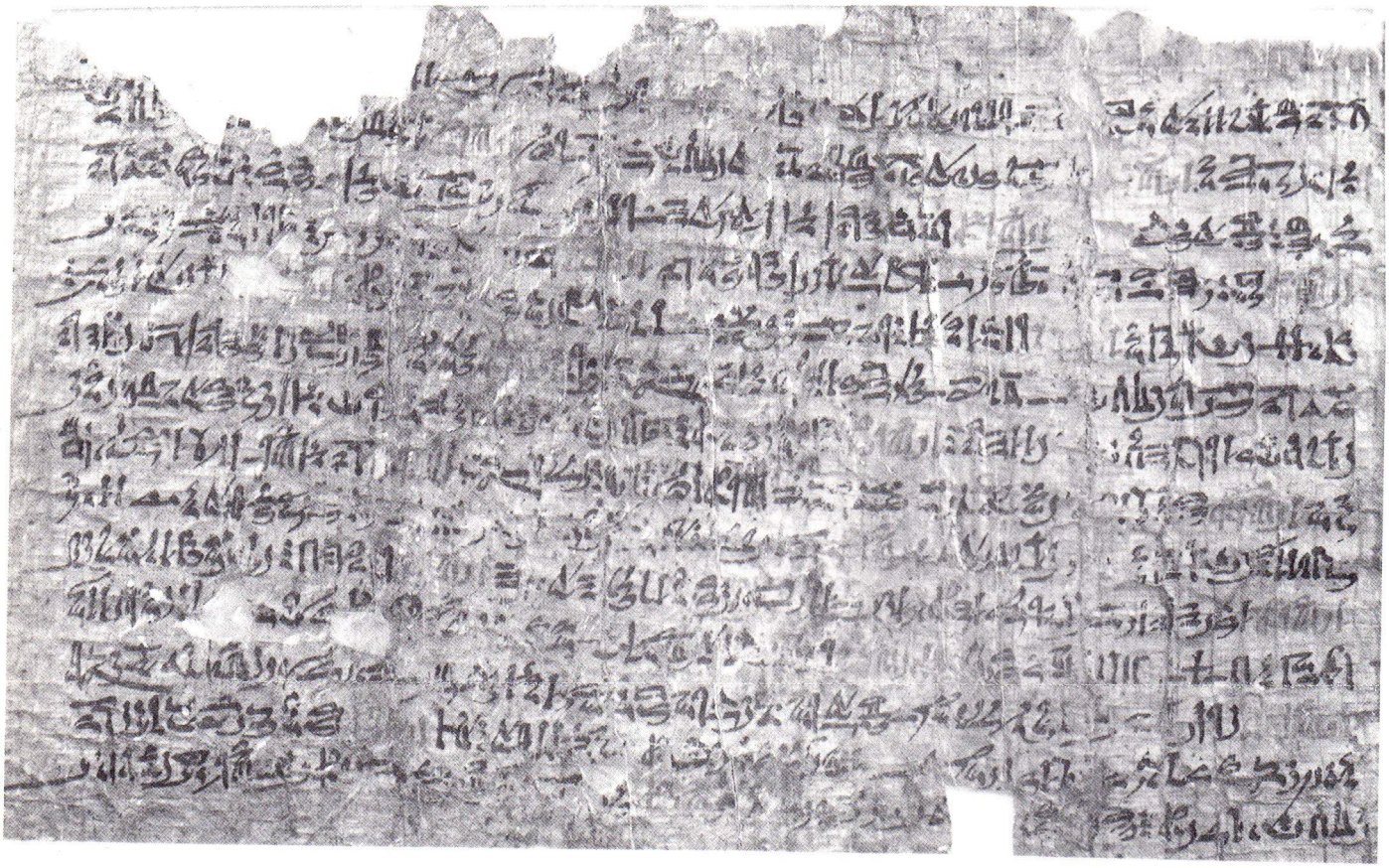

1 De vermaningen van Ipoewer

Sakkara; 19e dynastie (1307-1196 v. Chr.)
h. 18, b. 378 cm; zwaar beschadigd en vergeeld.
inv. AMS 27; cat. I 344

Recto: De Vermaningen van Ipoewer. Hiëratisch, 17 kolommen. Zwarte inkt, rubra, enkele verspunten.

Verso: Zonnehymnen. Hiëratisch, 12 kolommen. Zwarte inkt, rubra. Andere hand dan het recto.

Zie, . . .[2]/[1]*Het land is vol opstandelingen, zodat een man die gaat ploegen zijn schild bij zich houdt.*
Zie, *de zachtmoedigen zeggen: ' . . . .'* [2]*. . . is als hij die leefde.*
Zie, *het gezicht is bleek en de boogschutter zit klaar, want misdaad is overal en de aanzienlijke van gisteren is er niet meer.*
Zie, *de plunderaar . . . overal* [3]*en de dienaar steelt wat hij kan vinden.*
Zie, *de Nijlgod brengt overstroming, maar niemand ploegt voor hem, omdat iedereen zegt: 'We weten niet wat er in het land gebeurd is.'* [4]
Zie, *de vrouwen zijn onvruchtbaar en geen wordt zwanger, want de god Chnoem vervaardigt niets meer vanwege de toestand van het land.*
Zie, *de armen zijn tot bezitters van weelde geworden, terwijl hij die zich nog geen* [5]*sandalen kon permitteren nu eigenaar van rijkdommen is.*
Zie, *hun personeel is bedroefd van hart, want de aanzienlijken (van nu) bekommeren zich niet om hun mensen wanneer ze feest vieren.*
Zie, *het hart is gewelddadig en een plaag* [6]*waart door het land: bloed is overal, aan dood is geen gebrek en de lijkwade waarschuwt hem die naderbij wil komen.*
Zie, *talrijke lijken worden in de rivier begraven, want de stroom* [7]*dient tot begraafplaats en de grafkamer is tot stroom geworden.*
Zie, *de welgestelden klagen en de armen zijn verheugd, want iedere stad zegt: 'Laten we de machthebbers verdrijven* [8]*uit ons midden.'*
Zie, *de mensen lopen als ibissen (door de modder), overal in het land ligt vuilnis en niemand draagt meer witte kleren in deze tijd.*
Zie, *het land draait rond zoals een pottebakkerswiel dat doet, want* [9]*de rover is nu bezitter van rijkdommen, terwijl (de rijke) een plunderaar geworden is.*
Zie, *betrouwbare mensen zijn als . . . en de brave burger zegt: 'Wee, wat moet ik doen?'* [10]
Zie, *de rivier is bloed en toch drinkt men ervan, want men deinst terug voor de lijken maar dorst nu eenmaal naar water.*
Zie, *deuren, zuilen en kisten worden verbrand* [11]*en alleen de hal van het Huis des Konings (hij leve, zij welvarend en gezond) staat nog ongedeerd overeind.*
Zie, *het schip van het Zuiden drijft stuurloos rond: de steden zijn verwoest en Opper-Egypte is een woestenij geworden.* [12]
Zie, *de krokodillen zijn overvoerd met hun prooi, want de mensen gaan uit eigen beweging naar hen toe. Het gaat slecht met het land. Men zegt: 'Hier niet lopen, want kijk maar, er is een* [13]*net.' Maar zie, de mensen bewegen zich weliswaar zo omzichtig als vissen, maar de bevreesde kan niets meer onderscheiden door de angst in zijn hart.*
Zie, *mensen zijn schaars geworden, want hij die zijn broeder in de grond stopt is* [14]*overal en de woorden van de wijzen zijn direct vervlogen.*
Zie, *de zoon van de aanzienlijke wordt niet meer erkend, want het kind van zijn meesteres is een gelijke geworden van de zoon van zijn dienares.*
(fragment)

De grote egyptoloog Gardiner noemde dit Leidse handschrift 'de meest belangwekkende tekst van de hele verzameling'. De recto-zijde draagt namelijk een afschrift van een literaire tekst uit het Middenrijk. De compositie behoort tot het pessimistische literatuurgenre dat ontstond als reactie op de sociale en politieke omwentelingen die een eind maakten aan het Oude Rijk (± 2150 v. Chr.). Bekende teksten van dit genre zijn 'Het gesprek van een

24
Zo zou Ipoewer er kunnen hebben uitgezien: portretkop van een wijze oude man in de stijl van de late 12e dynastie (Rijksmuseum van Oudheden, Leiden, ± 1800 v. Chr.).

25
'. . . en de boogschutter zit klaar . . .': grafstèle van een Nubische huurling die tijdens de Eerste Tussenperiode diende in het privélegertje van één der Opper-Egyptische gouwvorsten (Rijksmuseum van Oudheden, Leiden, ± 2100 v. Chr.).

man met zijn ziel' (over het nut van zelfmoord), 'De leer voor koning Merikare' (een bitter politiek testament van een koning voor zijn opvolger), 'De leer van koning Amenemhat I' (een dergelijke instructie van de vermoorde vorst voor zijn zoon) en ''De profetie van Neferti'' (over de komst van een messiaanse verlosser).Uit deze opsomming blijkt al meteen dat dit genre niet beperkt bleef tot aanklachten tegen de anarchie van de Eerste Tussenperiode, opgetekend door tijdgenoten. Veeleer ontwikkelde het zich in de 12e dynastie (1991-1783 v. Chr.), toen rust en orde weer waren hersteld, tot de meest doeltreffende vorm voor politieke geschriften die tot doel hadden steun te verwerven voor het nieuwe koningshuis.

Binnen dit genre is de Leidse tekst uniek. Terwijl de andere teksten meestal in meerdere afschriften bekend zijn, omdat ze in het schoolonderricht werden gebruikt, is deze Ramessidische kopie de enige tekst van de Vermaningen. De vele verschrijvingen en misspellingen maken duidelijk dat de kopiïst grote moeite heeft gehad met de interpretatie van de in zijn tijd al zeshonderd jaar oude tekst. Een ander punt is dat de breedsprakige, in herhalingen vervallende verteltrant er op wijst dat we met een nakomertje binnen het traditionele genre te maken hebben. De auteur moet bovengenoemde composities tot zijn beschikking hebben gehad en streefde er naar deze te overtreffen door zijn uitvoerigheid. De meest waarschijnlijke ontstaansperiode voor de grondtekst is dan ook de late 12e dynastie, toen de burgeroorlog al lang beëindigd was.

Intussen blijkt uit de tekst zelf nergens dat het slechts om een puur literaire oefening gaat in plaats van om een ooggetuigeverslag. Het is een lange monoloog over de ellende van de anarchie. Helaas is de tweede helft van de tekst zeer gehavend. Het lijkt er echter op dat de tekst hier even wordt onderbroken door de woorden van een toehoorder, mogelijk de koning zelf. Ook het einde van de tekst is zeer onduidelijk. Door een speling van het lot is juist hier, op de rand van een groot gat in de vijftiende kolom, de naam van de spreker bewaard gebleven: 'Dit is wat Ipoewer zei als antwoord aan de Majesteit van de Alheer (de koning).' We weten niet of Ipoewer een historische figuur is geweest, noch of hij mag worden gelijkgesteld met de auteur van de tekst. Toch zal dit handschrift verder voortleven onder de naam 'De vermaningen van Ipoewer'.

Het vertaalde fragment geeft een indruk van de strikte opbouw van de tekst. Verhalende stukken van vrije compositie worden afgewisseld door lange reeksen strofen met tweeregelige opbouw en hetzelfde beginwoord. Iedere strofe schetst een bepaald aspect van de burgeroorlog. Het is duidelijk dat de auteur zichzelf tot de welgestelde vertegenwoordigers van de gevestigde macht rekent en weinig sympathie kan opbrengen voor de minderbedeelden. Toch moeten we ons realiseren dat deze revolutie ook leidde tot een verregaande democratisering in Egypte. Zonder deze democratisering had de cultuur van het Middenrijk er heel anders uitgezien. We mogen zelfs wel stellen dat ook de 'brave burger' Ipoewer zich zonder deze sociale verworvenheden nooit aan zijn literaire oefening had kunnen wijden!

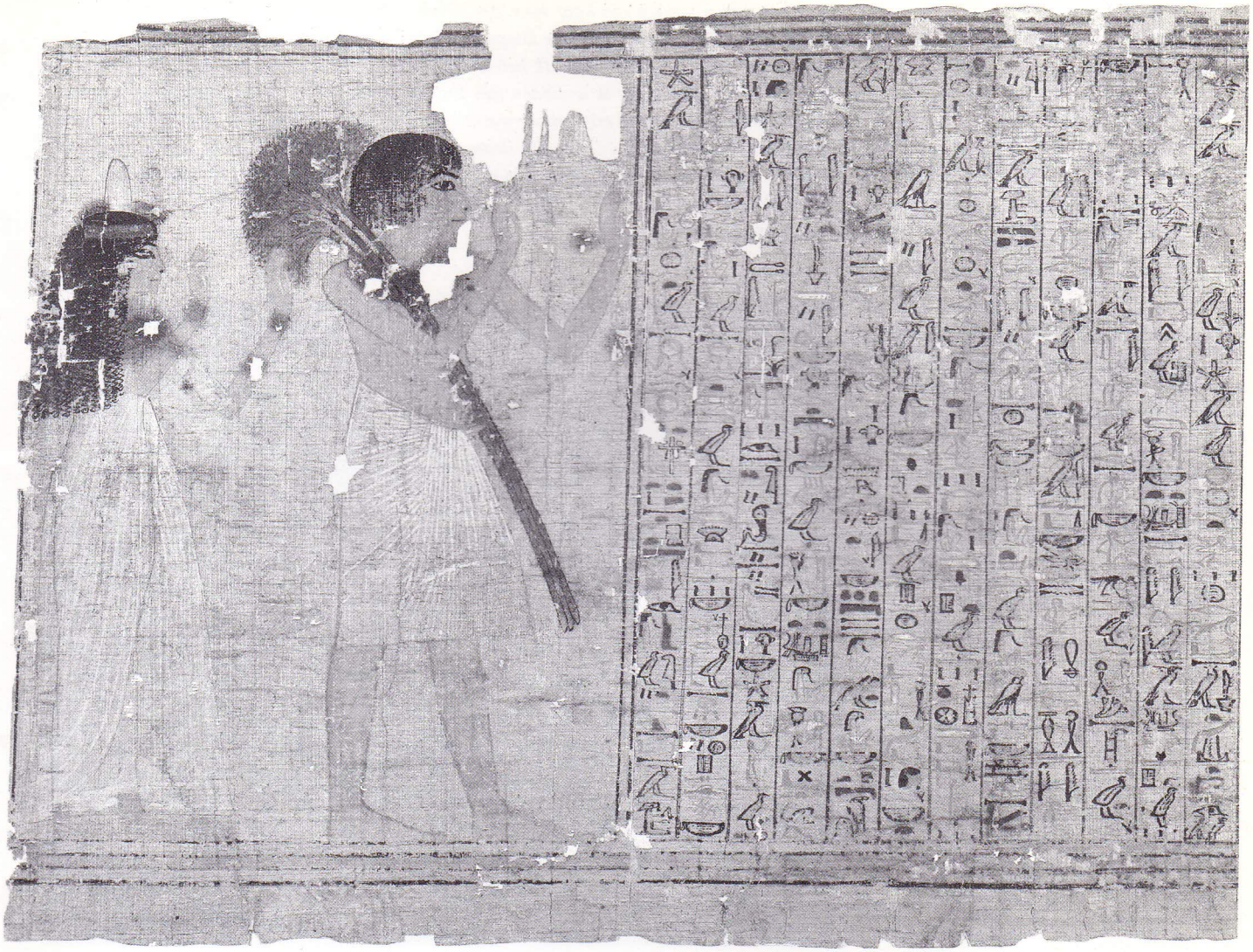

2 De wedergeboorte van Kenna

Thebe; eind 18e of begin 19e dynastie (±1325-1275 v. Chr.)
h. 36, b. 1770 cm; linker uiteinde door hars aangetast.
inv. SR; cat. T 2

Recto: Dodenboek van de koopman Kenna. Hiërogliefen en vignetten in zwart, rood, blauw, groen, geel en wit. Leesrichting van rechts naar links, veel teksten retrograde.

Verso: Titel: 'Het uitgaan bij dag van de Osiris koopman Kenna, oprecht van stem, heer van eerbiedwaardigheid.'

[1]Het aanbidden van Re bij zijn opkomst in de oostelijke horizon van de hemel, door de Osiris koopman Kenna. [2]Hij zegt: 'Heil U, Re bij zijn opkomst, Atoem wanneer U verschijnt. Hoe schoon is Uw opkomst, hoe schoon is Uw opkomst. U straalt, [3]U straalt in de ochtend, terwijl U verschijnt als koning der goden. De beide Waarheden begroeten U nederig, U wordt aanbeden door [4]de Negen Goden in hun kapellen (?). U bereist de hemel, Uw hart in vreugde. De avondbark vernietigt wie haar aanvalt, [5]de ochtendbark heeft een voorspoedige wind. Re verheugt zich, Re verheugt zich. Uw vader is Noen (het oerwater), Uw moeder is Noet (de hemel). [6]U verschijnt als Re-Horachte. Kom, Uw bark is in vrede, de vijand is geveld en zijn hoofd is afgesneden. De meesteresse [7]van leven, haar hart is

zoet, want de vijanden van haar heer zijn geveld. De bemanning van Re is tevreden, Heliopolis is in juichstemming.' [8]De koopman Kenna, hij zegt: 'Ik ben tot U gekomen, heer der goden, Atoem-Re-Horachte. Ik heb U waarheid gebracht, [9]want ik weet dat U daarvan leeft. Moge U maken dat ik temidden van Uw favorieten zal verkeren, [10]als volgeling (?) van de grote god, en dat mijn naam wordt opgeroepen, omdat hij was opgevallen en stond genoteerd, [11]samen met . . . De Nijl draagt de avondbark, de boot vaart vredig voort. [12]Moge ik Re zien wanneer hij zich in de morgen vertoont, nadat de vijanden op het slachtblok zijn geveld.'
(fragment)

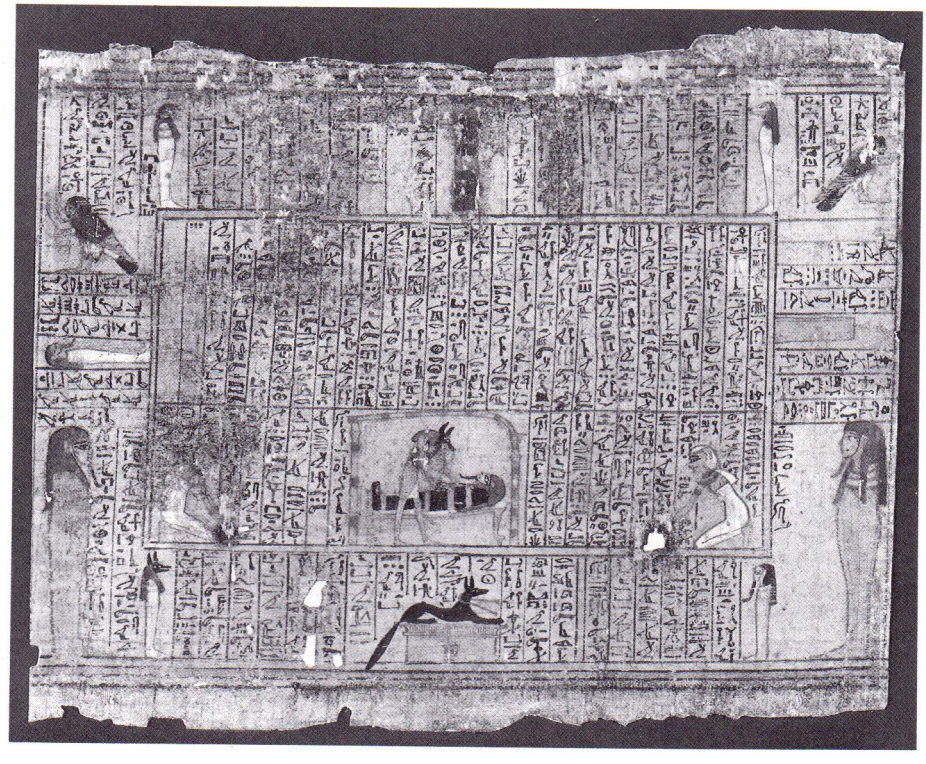

26
Een interessant vignet van de papyrus van Kenna is deze plattegrond van de grafkamer. Centraal staat de god Anoebis bij de mummie, rondom bevinden zich beschermende amuletten en figuren.

Met de aankoop van de verzameling van Giovanni d'Anastasi in 1828 beschikte het jonge Rijksmuseum van Oudheden in Leiden plotseling over een schitterende papyruscollectie. Toch reisde de eerste directeur van het museum, de veelzijdige geleerde Reuvens, in mei 1835 naar Londen. Daar werd op de veiling van oudheden uit het bezit van de Britse consul-generaal in Egypte, Henry Salt, een dodenboek aangeboden van een type dat nog in de Leidse verzameling ontbrak. Met dit dodenboek van Kenna in zijn bagage werd de overwerkte Reuvens op zijn terugreis zelf door de dood overvallen. Zo is dit handschrift de laatste schat waarmee hij de Leidse collectie kon verrijken.
Volgens informatie van de Griekse vinder, Athanasi, die als één van Salts agenten fungeerde, werd de papyrus van Kenna in Thebe op een mummie aangetroffen, niet opgerold maar in dertien stukken gevouwen. Het bovenliggende twaalfde blad heeft door hars of asfalt nogal geleden; overigens is het handschrift in een opmerkelijk goede toestand. Met zijn verzorgde kleurige vignetten is het dodenboek typerend voor het Nieuwe Rijk. De corpulente gedrongen gestalte van de overledene doet denken aan de kunst van Tell el-Amarna, de hoofdstad van de 'ketterkoning' Achnaton. Ook de eenvoudige kleding suggereert een datum aan het eind van de 18e of het begin van de 19e dynastie. De meeste vignetten vormen één doorlopende strook langs de bovenrand van de papyrus. Enkele scènes, zoals offeranden, het dodengericht en de velden van het hiernamaals, beslaan echter de gehele bladspiegel.
De vignetten komen duidelijk op de eerste plaats en zijn ook het eerst uitgevoerd. Voor de tekst blijft in vele gevallen te weinig ruimte over. Hoewel de afzonderlijke hiërogliefen prachtig zijn ingekleurd, zijn de afschriften in feite zeer corrupt en onzorgvuldig. Het

handschrift als geheel bevat 28 van de 162 bekende dodenboekspreuken, plus nog een aantal minder gebruikelijke teksten. De hier vertaalde tekst, een variant van spreuk 15 van het dodenboek, vormt de aanhef van de papyrus. Het betreft een zonnehymne (**4**), uitgesproken door de links afgebeelde dode en zijn vrouw, ter gelegenheid van de zonsopkomst die rechts het openingsvignet van het handschrift vormt. Deze ereplaats is niet toevallig. Zoals de Egyptische titel van het Dodenboek al aangeeft, is het uittreden uit het graf in het zonlicht een belangrijk doel van deze toverspreuken. Als de dode de opkomende zon kan vergezellen, zal hij net als deze herboren worden. Hij zal de dood overwinnen zoals ook de zon zijn vijanden afslacht; dit bloedbad is immers voor iedereen zichtbaar als de rode kleur van de ochtendhemel?

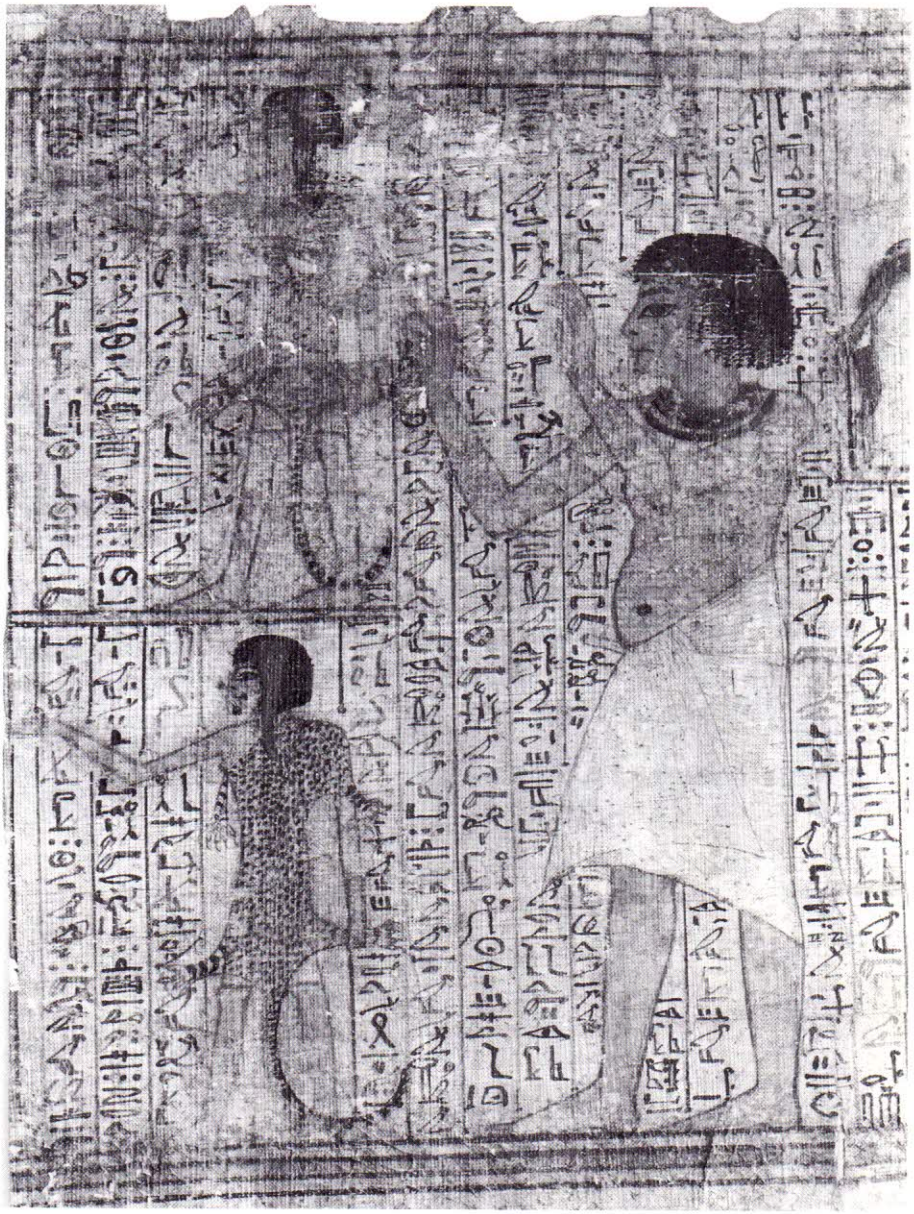

27
De gedrongen gestalte van Kenna met zijn grote hoofd en bolle buik volgt nog de tradities van de Amarnakunst. Wegens ruimtegebrek heeft de kopiïst zijn tekst rondom de figuur voortgezet.

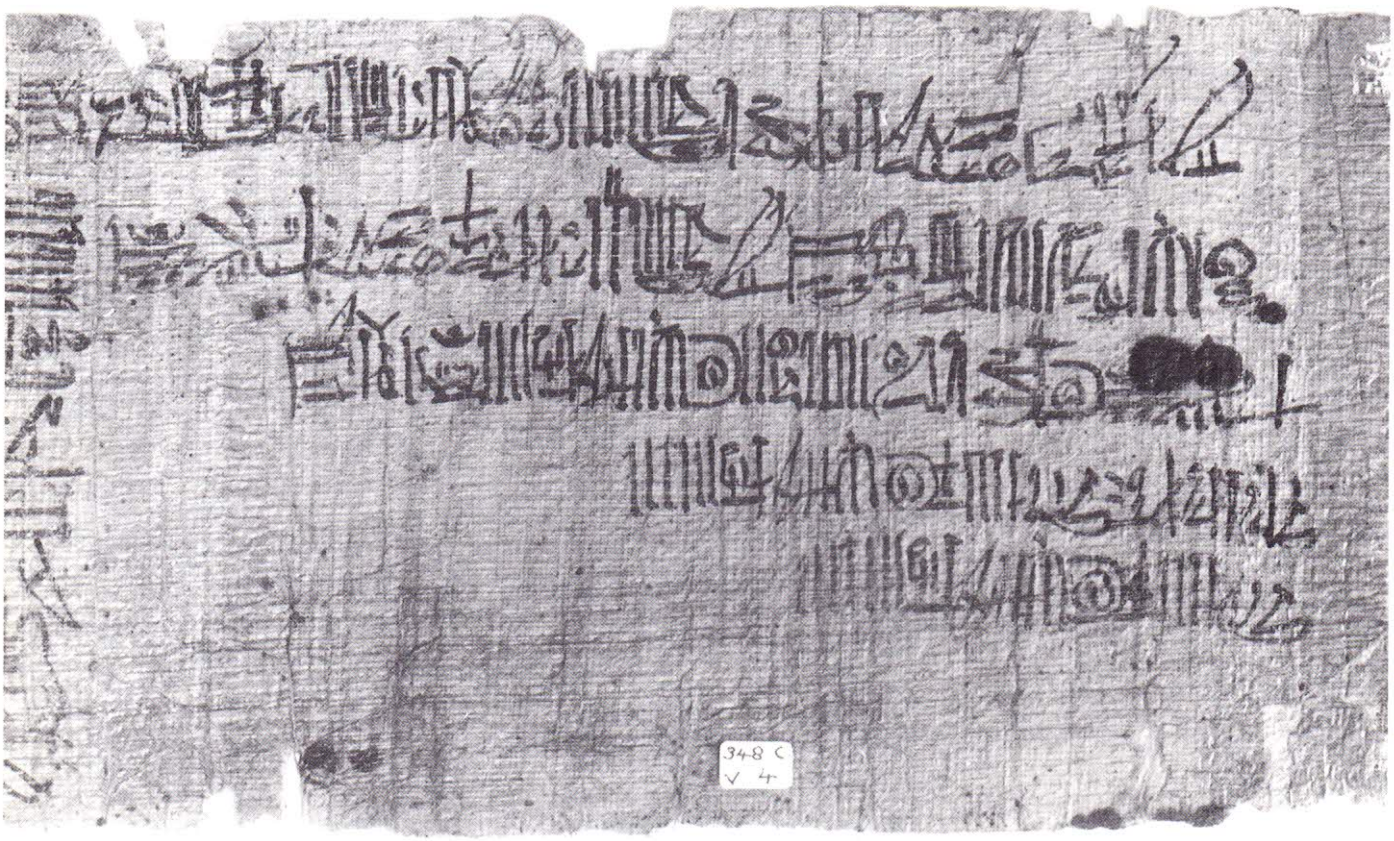
348 C
V 4

3 Schrijfoefening van een schooljongen

Sakkara, 19e dynastie (±1250 v. Chr.)
h. 18, b. 360 cm; vergeeld.
inv. AMS 26a; cat. I 348

Recto: Magische teksten. Hiëratisch, 13 kolommen. Zwarte inkt, rubra. Palimpsest over administratieve teksten.

Verso: Kolom 2-3 magische teksten. Overige 10 kolommen schooloefeningen. Hiëratisch, zwarte inkt.

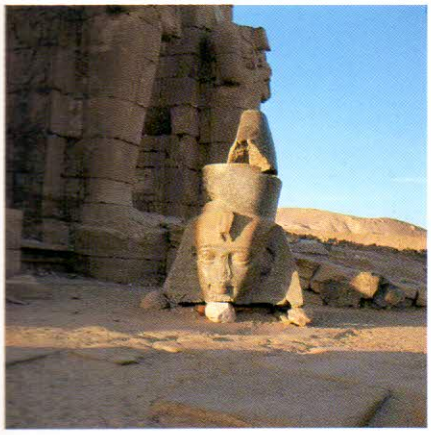

28
Tijdens zijn langdurige bewind zette farao Ramses II heel Egypte en Nubië vol met tempels. Deze portretkop van een kolossaal granieten beeld ligt nog in Ramses' dodentempel in Thebe, het Ramesseum.

4/1*Horus, de sterke stier, de geliefde van Maät, heer van jubilea gelijk zijn vader Ptah-Tatenen. Beschermer van Egypte,* 2*Re, afstammeling der goden, grondvester der Beide Landen. Gouden Horus, rijk aan regeringsjaren, groot van overwinningen. Koning van Opper- en Neder-Egypte, heer der Beide Landen,* 3*Koning van Opper- en Neder-Egypte, heer der Beide Landen, Wosermaätre-Setepenre, hij leve, zij welvarend en gezond. Zoon van Re, Ramses-Meryamon, hij leve, zij welvarend en gezond, heer van kronen gelijk Atoem.* 4*Betyt (?). De grote stal van Ramses-Meryamon, hij leve, zij welvarend en gezond.* 5*De grote stal van Ramses-Meryamon, hij leve, zij welvarend en gezond.*

Deze papyrus is een typisch voorbeeld van een schoolhandschrift, of liever: van een schoolschrift. De eindfase van het schrijfonderricht brachten de scholieren door in één of ander overheidskantoor. Naast hun gewone administratieve werkzaamheden moesten ze daar opgaven maken voor hun persoonlijke leermeester, één van de oudere ambtenaren van de staf. Deze bracht hun grammatica bij, correspondentie, boekhouden, wiskunde, aardrijkskunde en soms zelfs vreemde talen. Bovenal moesten zijn leerlingen het Nieuw-Egyptisch onder de knie krijgen, de omgangstaal die zo aanmerkelijk verschilde van het literaire Middel-Egyptisch dat ze op de lagere school hadden geleerd. Het gebruikelijkste leermiddel was het dicteren van langdradige oefeningen van gemengde inhoud, soms wel vier kolommen per dag. Afhankelijk van de fantasie en het karakter van de leraar kregen de jongens modelbrieven, godenhymnen en gebeden, lofdichten op de koning, zedepreken of verheerlijkingen van het schrijversambt opgedist.
Meestal oefenden de leerlingen deze teksten op scherven of kalksteensplinters, de zogenaamde ostraka. Toch is er een twintigtal schoolhandschriften op papyrus bekend. Dat dit kostbare schrijfmateriaal eigenlijk boven de stand van een eenvoudige schooljongen was, bewijst het Leidse handschrift. Verschillende leerlingen moesten dit stuk papyrus delen. Eén schreef de administratieve notities op het recto, een ander waste deze weer uit, verlengde de papyrus met een ingelast stuk en kopiëerde de magische teksten. De jonge schrijver Kawiser oefende zijn brieven aan leermeester Bakenptah op het verso, terwijl een vierde leerling, een echte calligraaf, de koningstitulatuur neerschreef die hij uit zijn hoofd had moeten leren. De titulatuur, bestaande uit vijf namen plus aanvullende titels en predikaten, is die van farao Ramses II, waarmee het handschrift als geheel gedateerd is. Geheel foutloos is de thema niet! Eén onderdeel wordt twee keer geschreven, een ander is vergeten; een onherkenbaar woord en de tweemaal herhaalde aanduiding van een militaire instelling vormen het slot van deze schrijfoefening.

4 Hymnen voor Amon

Sakkara; 19e dynastie (±1240 v. Chr.)
h. 38, b. 89 cm; randen beschadigd, één kolom verloren, vergeeld, verso verbleekt.
inv. AMS 54; cat. I 350

Recto: Hymnen aan Amon. Hiëratisch, 5 kolommen. Zwarte inkt, rubra, verspunten.
Verso: Logboek. Hiëratisch, 6 kolommen. Zwarte inkt, rubra. Ondersteboven: laatste kolom Hymnen aan Amon.

[2]/[1']*Amon is Maät', zo zegt men in het paleis.*
De Heer der Beide Landen ontvangt broden uit zijn offers.
Er is gejuich in de hal, want Re brengt vrede,
De god die sterker van macht is dan de andere goden,[2]
Want hij is de alenige,
De goddelijke wiens naam verborgen is onder de Acht Oergoden.

Negende Hoofdstuk:

De Negen Goden die uit het oerwater zijn voortgekomen,
Zij zijn pas volkomen als [3]*zij U zien, groot van aanzien,*
Heer der Heren, die zichzelf geschapen heeft,
Heer der . . .; hij is de Heer.
Zij die als blinden waren, hij straalt [4]*voor hen,*
Om hun gezichten te verlichten tot zij andere wezens zijn,
Wier ogen glanzen en wier oren geopend zijn.
Iedereen kleedt zich aan [5]*wanneer hij opkomt.*
De hemel is als goud, het water als lapislazuli,
De aarde is met turkoois bestrooid wanneer hij er over opgaat.
De goden kunnen weer zien, [6]*omdat hun tempels geopend worden,*
De mensen kunnen weer kijken en zien door hem.
Alle bomen draaien zich naar zijn gezicht toe,
Zij keren zich [7]*naar zijn Ene Oog, hun bladeren ontvouwen.*
De geschubde (vissen) springen op uit het water,
Zij duiken op uit hun vijvers uit [8]*liefde voor hem.*
Al het kleinvee huppelt voor zijn aangezicht,
De vogels klapperen met hun vleugels,
Wanneer zij hem herkennen in [9]*zijn beste uur.*
Zij leven omdat zij hem dagelijks zien.
Ze zijn aan hem onderworpen, gemerkt met zijn zegel
Dat geen god kan verbreken behalve Zijne Majesteit.[10]
Niemand kan handelen zonder hem,
De grote god, het leven van de Negen Goden.

Tiende Hoofdstuk:

Thebe is het tienvoudige van iedere stad.
Het water en het land waren er al bij de schepping,[11]
Het zand kwam er omhoog om haar akkerland af te bakenen,
Om haar bodem te doen ontstaan op de heuvel der wereldschepping.
Het geschiedde dat zij werd uitverkoren,
Zodat iedere stad gegrondvest werd in haar ware naam,[12]
Waarbij zij slechts met de term 'stad' werden genoemd
Naar analogie van Thebe, het Oog van Re.
In haar keerde Hare Majesteit terug als stralend Zonneoog,
Om het land te besturen, samen met [13]*(haar)* ka,
Verblijvend en gevestigd in Asjeroe (Moettempel bij Karnak),
In haar gedaante van Sachmet, Meesteres der Beide Landen.
'Wat is zij toch sterk,' zegt men over haar

In haar naam van Thebe, stad [14]die zal voortbestaan,
Voorspoedig in haar naam van het Zonneoog,
Het rechteroog dat de schijf is, die aanwezig is voor haar Heer,
Verschenen en uitverkoren op haar plaats
In haar naam van [15]Uitverkoren-van-Plaatsen (Karnak), weergaloos.
Iedere stad ligt in haar schaduw;
Ook al groeien zij als Thebe, zij is het tienvoudige.

Twintigste Hoofdstuk:

Wat doorkruist U weer (de hemel), [16]Horachte,
Terwijl U dagelijks Uw gewoonte van gisteren volbrengt.
Hij die jaren maakt en maanden samenknoopt,
Dagen, nachten en uren [17]worden door zijn schrede bepaald.
Vandaag bent U nieuwer dan gisteren,
Want U verwijdert U van de nacht en behoort bij de dag.
Enig waakzame, wiens afschuw de slaap is,[18]
Wanneer iedereen ligt te slapen, waken zijn ogen.
Hij die miljoenen jaren bepaalt door zijn schoon gelaat,
Geen weg ter wereld is vrij van hem . . .
Haastig van gang, [19]terwijl hij als een ster verschiet,
Moeiteloos de aarde in een ogenblik omcirkelend.
Hij die de hemel oversteekt en de onderwereld doorkruist,
Het licht op elke weg, dat rondgaat [20]over de gezichten.
Ieders gezicht is op hem gericht,
Terwijl mensen en goden zeggen: 'Wees welkom!'

Dertigste Hoofstuk:

De dertig el lange harpoen steekt in de boosdoener, geveld [21]door zijn spits.
De vijanden zijn geslacht en tot bloedbad gemaakt.
Dood is gebracht over het hart van de tegenstander,
Zijn . . . als vijanden voor eeuwig.[22]
Hij heeft hun slachting duurzaam gemaakt,
Het slachten van zijn vijanden is zijn vreugde.
De kajuit is in goede orde en Sachmet viert feest,
Re triomfeert en [23]zijn tegenstanders zijn niet meer.
De bark van miljoenen jaren heeft een goede vaart,
De bemanning juicht en hun harten zijn tevreden.
De tegenstander van de Alheer is geveld,[24]
Zijn vijand, die in de hemel en op aarde was, is niet meer.
De hemel, Thebe, Heliopolis en de onderwereld,
Hun inwoners zijn verheugd over hun meesters.
Zij zien hem, krachtig [25]bij zijn verschijningen,
Toegerust met moed en kracht, macht hebbend over zijn daden.
U triomfeert, Amon-Re,
Die zijn vijanden velt en verdrijft met de dertig el lange harpoen

Veertigste Hoofdstuk:[26]

Hij die zichzelf vervaardigde zonder dat men zijn gedaante kent,
Schoon wezen dat tot heilig beeld is geworden,
Hij die zijn beelden vormde en zichzelf schiep,
Schone macht [27]die zijn eigen hart verheugt,
Hij die zijn eigen zaad verbond met zijn lichaam,
Om zijn ei in het geheim te doen ontstaan,
Wordend van gestalte, [28]volkomen van geboorten,
Die zichzelf voltooide, de waarachtige schepper.

(fragment)

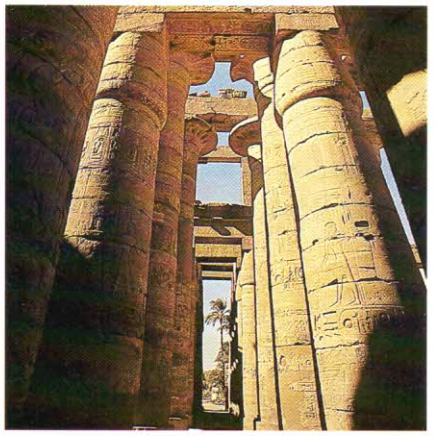

29
*Blik door de grote zuilenzaal van de Amontempel bij Karnak, het voornaamste heiligdom van Thebe (**13**).*

30
'De bark van miljoenen jaren': stafknop in de vorm van de zonneboot, gebruikt tijdens processies (Rijksmuseum van Oudheden, Leiden, ± 600-400 v. Chr.).

Sinds het Oude Rijk vormen hymnen een belangrijk bestanddeel van de Egyptische religieuze literatuur. Deze lofdichten, die al of niet onder muzikale begeleiding werden gereciteerd tijdens de verering van goden, vinden we voor het eerst in de Piramideteksten. Vanaf het Middenrijk bezitten we langere afschriften op monumenten en papyri. In het Nieuwe Rijk komen hymnen veel voor op de wanden van privégraven. Daar stonden ze de overledenen ter beschikking voor gebruik in het hiernamaals. Het verband met de officiële tempelcultus werd steeds losser. Ook de Amonhymnen op de Leidse papyrus dienden misschien als voorbeeld voor een grafinscriptie. Dat dit handschrift in profane handen verkeerde en met weinig religieuze eerbied werd behandeld, blijkt wel uit het feit dat het later als kladpapier diende: een transportambtenaar hield een scheepsjournaal bij op de keerzijde (**5**).

Hoewel de Egyptenaren duizenden goden vereerden, waren deze niet allemaal even belangrijk. Sommige goden werden als 'enig god' betiteld door hun aanbidders; de andere goden zag men dan als aspecten van de oppergod. Wie die hoofdgod was, hing af van plaats en doel van de eredienst: zo was Amon de oppergod van Thebe, terwijl men in graven primair Osiris en Re-Horachte vereerde. Vooral in de Egyptische hymnen vinden we zulk *henotheïsme* terug: ze zijn gewijd aan de verering van één god, die in verschillende aspecten en met verschillende namen wordt aangeroepen.

De Leidse Amonhymne is verdeeld in hoofdstukken met een wonderlijke nummering: eerst 1-10, dan 20, 30, enzovoorts tot 100, dan 200, 300 en verder tot 800. Zoals het vertaalde fragment laat zien, heeft ieder hoofdstuk een eigen thema. Het negende hoofdstuk identificeert Amon met de levenwekkende zon; het tiende is een lofdicht op zijn heilige stad Thebe, waarin de mythe van het zonneoog een grote rol speelt (**20**); het twintigste beschrijft Amon als bepaler van de tijd; het dertigste schetst zijn overwinning over de godenvijand Apophis, personificatie van de chaos die de schepping bedreigt (**2**); het veertigste noemt Amon als schepper en oergod. De verspunten markeren een indeling in ongeveer even lange regels; meestal vormen twee regels qua inhoud een grotere eenheid. De eerste en laatste regel van ieder hoofstuk vormen telkens een woordspel met het volgnummer. Dergelijke woordspelingen, die grotendeels in vertaling verloren gaan, vinden we ook bij de verklaring van de namen van de stad Thebe.

Het interessantste onderdeel is ongetwijfeld de zonnehymne, hoofdstuk negen. Deze herinnert sterk aan de honderd jaar oudere Atonhymne van koning Achnaton uit Tell el-Amarna. Toch kunnen we niet zeggen dat de Leidse hymne op dat voorbeeld teruggaat: beide zonnehymnen stammen af van gemeenschappelijke voorouders die tot het Middenrijk zijn te vervolgen. Hoewel vele bewoordingen van de Leidse tekst herkenbaar zijn in oudere teksten (**2**), is in principe iedere Egyptische hymne weer een nieuwe literaire schepping. De Leidse Amonhymnen zijn terecht beroemd geworden door hun originaliteit.

5 Journaal van een vrachtschip

Sakkara; 19e dynastie (1239 v. Chr.)
h. 38, b. 89 cm; randen beschadigd, twee kolommen verloren, vergeeld en verbleekt.
inv. AMS 54; cat. I 350

Recto Hymnen aan Amon. Hiëratisch, 5 kolommen. Zwarte inkt, rubra, verspunten.

Verso: Logboek. Hiëratisch, 6 kolommen. Zwarte inkt, rubra. Ondersteboven: laatste kolom Hymnen aan Amon.

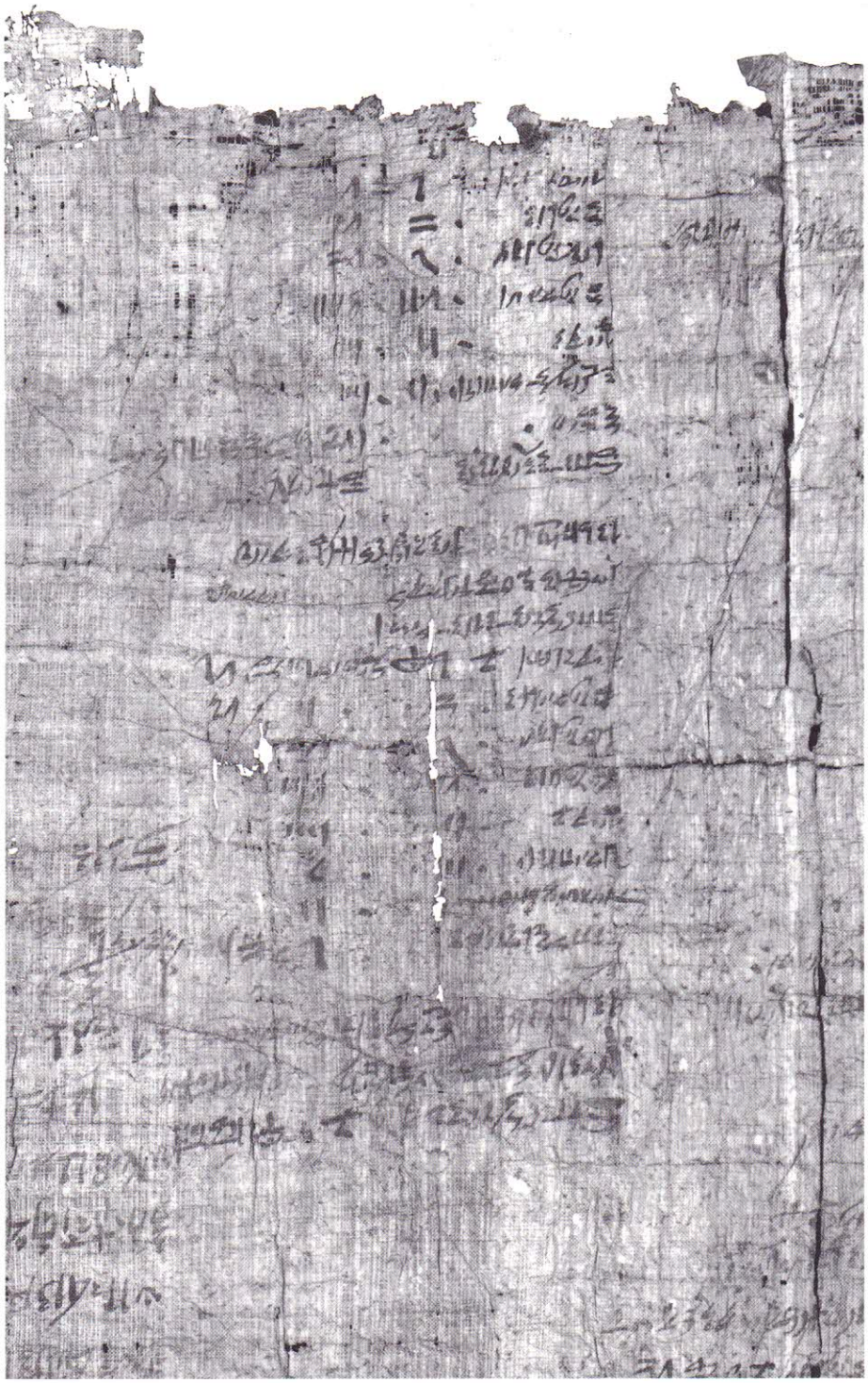

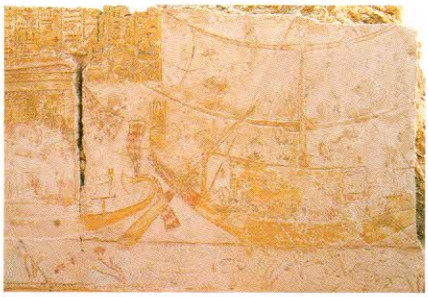

31
Een groot vrachtschip uit de Ramessidentijd, voorzien van zeilen en roeiriemen, een kajuit en zelfs een onderkomen voor paarden (wandreliëf in het graf van prinses Tjia, zuster van Ramses II, in 1982 blootgelegd door een expeditie van het Rijksmuseum van Oudheden in samenwerking met de Londense Egypt Exploration Society in Sakkara, ± 1250 v. Chr.).

5/1 *(Jaar 52,* derde wintermaand, dag 2, *...)*
Gegeven in broden aan de bemanning:

- de schippers van de sem-*priester*	*5 man, maakt*	*10*
- de mannen van de wacht	*8 ", ",*	*16*
5 *- het personeel van de tempel*	*9 ", ",*	*18*
- de mannen van het domein	*12 ", ",*	*24*
- de schippers	*2 ", ",*	*4*
- de jongens van Peker	*2 ", ",*	*4*
- Penmaänacht	",	*2*

Totaal 78. *Subtotaal* 82. *Samen 160.*

10 *Gegeven aan de menigte in de ...: 20 voedselbroden.*

Jaar 52, derde wintermaand, dag 3. *Er stond een krachtige zuidenwind.*
Vertrokken uit Tjada, afgemeerd in (de wind was ook zo hard).
Gegeven in broden aan de bemanning van het schip:

- de schippers van de sem-*priester*	*5 man, ieder 3* kelsj, *maakt*	*15*
15 *- de mannen van de wacht*	*8 ", " 2 ", ",*	*16*
- het personeel van de tempel	*9 ", ", ",*	*18*
- de mannen van dit domein	*12 ", ", ",*	*24*
- de schippers	*2 ", ", ",*	*4*
- schrijver Peker	*3 ", ", ",*	*6*
20 *- dienaar Ramsesnacht*	", ",	*2*
Gegeven ter betaling van het veevervoer:	", ",	*5*

Totaal *92*. Subtotaal *106*. *Samen 200, rest 2.*

Jaar 52, derde wintermaand, dag 4. *Aankomst in Heliopolis 's avonds.*
Vertrek van boodschapper Mermennofer met een brief voor de sem *'s morgens.*
24 *Gegeven in broden aan de mannen: 40 man, ieder 2, maakt 80.*
(fragment)

In het 52e regeringsjaar van farao Ramses II (1290-1224 v. Chr.) lag er een klein vrachtschip afgemeerd in de Nijlhaven van Pi-Ramses, Egypte's nieuwe hoofdstad die door deze vorst in de oostelijke Nijldelta bij het huidige Kantir was gebouwd (**7**). Aan boord was het een drukte van belang. Terwijl de oude lading nog werd afgeleverd, lieten allerlei personen, onder wie ook leden van het koninklijk huis, nieuwe goederen ter transport aanvoeren: graan, brood, bier, wijn, hout, gevogelte en vis. Gelukkig was de schrijver al aan boord om de administratie bij te houden, voorlopig nog in klad op de achterkant van een gebruikte papyrus (**4**) en in een bijna onleesbaar handschrift. Aan het eind van de reis zou de eigenaar van het schip, de Ptahtempel in Memphis in de persoon van de opperpriester of *sem*, Ramses' zoon Chaemwas (**6**), een in het net geschreven exemplaar krijgen. Intussen werd de prins op de hoogte gehouden door iedere twee dagen een ijlbode met een brief naar Memphis te sturen. Dit duurde zo enkele dagen.
Vier dagen na de nieuwe maan vertrok het schip eindelijk op weg naar Memphis, de voormalige hoofdstad op de grens van Nijldal en Delta. Doordat de schrijver deze maanstand plus de datum op de Egyptische kalender noteerde, kunnen we berekenen dat deze reis zich afspeelde in december van het jaar 1239 v. Chr. Het moet niet zo comfortabel geweest zijn aan boord: het was koud, er werd 's nachts doorgevaren, er stond een krachtige tegenwind zodat het schip geroeid moest worden tegen de stroom in en maar weinig opschoot, en bovendien was het overvol met naast de lading een bemanning van zo'n veertig koppen, enkele passagiers meegerekend. Voor de schrijver werd de reis al gauw een sleur: de dagelijkse uitgifte van de rantsoenen, het innemen van nieuwe lading en de leverantie van goederen onderweg. Het is te hopen dat de goede man zijn cijfers nog eens goed heeft nagelopen voor hij het definitieve afschrift aan zijn meester gaf, want zijn optellingen deugen niet! Hopelijk schoot ook de naam van die pleisterplaats hem nog te binnen die hij maar even blanco had gelaten. Het logboek breekt af kort na aankomst in Heliopolis, na een vaart van 100 mijl over de Pelusische Nijlarm en met nog zeker een dag te gaan naar Memphis.

32
De haven van Pi-Ramses is nog steeds zichtbaar als een meer bij de huidige plaats Tell ed-Dab'a in de oostelijke Delta. Op de achtergrond de Tell of ruïneheuvel met resten van Ramses' hoofdstad.

6 Een brief voor de kroonprins

Sakkara; 19e dynastie (± 1250 v. Chr.)
h. 31, b. 20 cm; beschadigd op de vouwen.
inv. AMS 25c; cat. I 368
Recto: Brief. Hiëratisch, 13 regels. Zwarte inkt. Geschreven op de verticale vezel.

[1]*Opzichter van het rundvee Soener groet zijn meester, de* sem-*priester van Ptah en koningszoon Chaemwas. In leven, welzijn en gezondheid! Dit wordt gezonden* [2]*om mijn meester op de hoogte te stellen van het feit, dat ik iedere opdracht die mij was opgelegd, op goede en voortreffelijke wijze uitvoer. Nog een groet voor* [3]*mijn meester, met de mededeling dat . . .* [4]*in de Ptahtempel, samen met de oogst van mijn meester die eveneens aan mij is toevertrouwd. Mijn meester heeft tot mij gezegd, toen* [5]*ik gekomen was: 'Laat die boodschappers van koningszoon Iotamon opsporen, die in het district van Herakleopolis zijn,* [6]*en laat ze hun medeplichtigen noemen en laat men de schilddrager Neferher opdragen om ze hierheen te brengen.' Ik ben* [7]*aangekomen in het district van Herakleopolis en ik heb Piay, boodschapper van de generaal . . .* [8]*en Kenhichopsjef, boodschapper van koningszoon Iotamon, aangetroffen, terwijl ze zes mannen met zich meevoerden die voorheen in* [9]*de gevangenis van de zoon van de schathuisopzichter zaten. Zij kwamen net voorbij in zuidelijke richting om* [10]*de anderen gevangen te nemen. Ik schrijf dit om mijn meester te laten weten dat men mij* [11]*bericht heeft gestuurd: moeten ze eveneens onder toezicht van deze mannen worden weggeleid? En moeten deze boodschappers* [12]*in Memphis worden ondervraagd? Moet men nagaan of Merenptah, de zoon van de generaal . . . (heeft bevolen)* [13]*ze te brengen, aangezien het tegen hem was dat mijn meester zei: 'Laat men ze snel opsporen'?*

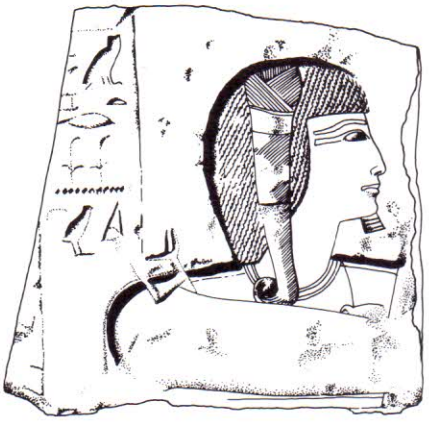

33
Reliëffragment met de kop van Chaemwas, getooid met de kenmerkende vlecht en halsketen van de sem-*priester (Louvre, Parijs, ± 1200 v. Chr.).*

34
Ondergrondse galerij van het Serapeum van Sakkara, geflankeerd door zijkamers met de kolossale sarkofagen van de Apisstieren.

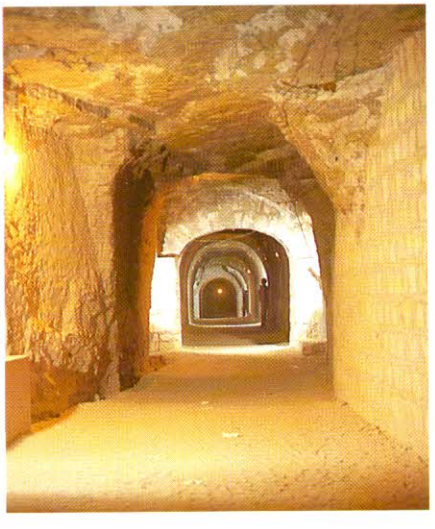

De Leidse papyruscollectie bevat negen brieven die waarschijnlijk tezamen gevonden zijn in een Memphitisch archief (**7**). Aangezien twee der geadresseerden prinsen zijn en één een prinses, zou men kunnen veronderstellen dat de vindplaats bij het koninklijk paleis van die stad lag, of anders bij de Ptahtempel, waaraan de beroemdste prins, Chaemwas, als opperpriester verbonden was. De goede conserveringstoestand van de brieven lijkt er echter op te wijzen dat ze niet in het vochtige dal, maar in de woestijn bij Sakkara gevonden zijn waar Chaemwas talrijke sporen heeft achtergelaten. De prins was de vijfde zoon van Ramses II. Rond 1265 v. Chr. werd hij als *sem* van Ptah naar Memphis gezonden, waar hij zo'n dertig jaar actief was. Bekend zijn zijn bouwwerkzaamheden aan de Ptahtempel en aan de begraafplaats van de heilige Apisstieren, het Serapeum van Sakkara (**16-17**). Van zijn oudheidkundige belangstelling getuigen opschriften op de pyramiden van Aboesir en Sakkara, waarin vermeld wordt dat Chaemwas deze monumenten restaureerde, hun eigenaars identificeerde en de dodencultus opnieuw instelde. Nog in de Romeinse tijd vertelden de Egyptenaren elkaar sprookjes waarin Chaemwas de hoofdrol speelt als geleerde boekenwurm en tovenaar. De prins werd begraven bij zijn geliefde Apisstieren in het Serapeum. In deze omgeving kunnen de Leidse brieven en het logboek (**5**) gevonden zijn.
Wij hebben Chaemwas al leren kennen als de eigenaar van een vrachtschip, waarover hij bijna dagelijks werd gerapporteerd. Deze brief is een dergelijke rapportage door een ondergeschikte die zich in Herakleopolis bevond, ten Zuiden van de Fayoem. De precieze inhoud ontgaat ons, maar zoveel is duidelijk dat er in dit district een aantal koninklijke boodschappers rondzwierven die buiten hun boekje gingen. Begrijpen we het goed dat er een competentiestrijd aan de gang was tussen de verschillende koningszonen? Waarschijnlijk is de hier 'de generaal' genoemde persoon niemand anders dan farao Ramses II, die immers zijn sporen op het slagveld had verdiend. Dat betekent dat de in de voorlaatste regel genoemde Merenptah de prins van die naam is, de dertiende zoon en toekomstige opvolger van de farao. In deze brief zit hij nog duidelijk onder de plak van zijn oudere broer Chaemwas; pas na diens overlijden werd Merenptah nummer één in de erfopvolging.

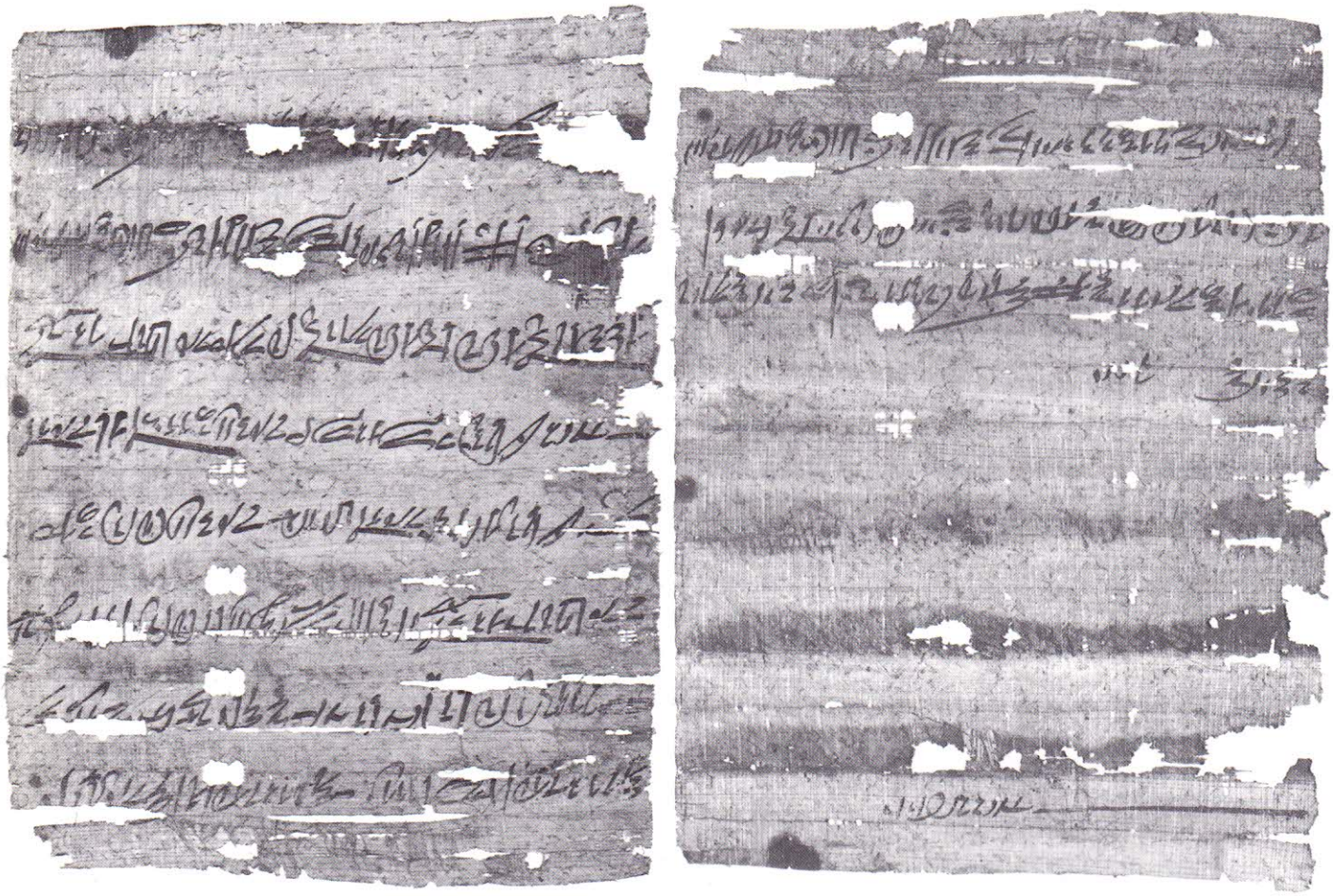

7 Een brief uit de hoofdstad

Sakkara; 19e dynastie (± 1250 v. Chr.)
h. 26, b. 20.5 cm; beschadigd op de vouwen.
inv. AMS 24a; cat. I 365
Recto: Brief. Hiëratisch, 8 regels. Zwarte inkt. Geschreven op de verticale vezel.
Verso: Slot brief en adres. Hiëratisch, 5 regels. Zwarte inkt. Geschreven op de horizontale vezel.

35
Memphis, één van de grootste steden van de oudheid, bestaat niet meer. Slechts wat verspreide ruïnes in de palmbossen en moerassen bij het moderne dorpje Mit Rahina resten ons. Op de voorgrond de enorme albasten tafel waarop de Apisstieren werden gebalsemd.

Aan de dienaar Roedefneheh.

[1]Dienaar Meriotef groet dienaar Roedefneheh. In leven, welzijn en gezondheid! In de gunst [2]van Amon-Re Koning der Goden! Ik zeg tegen alle goden van Pi-Ramses-Meryamon: [3]'Maak dat je gezond bent, maak dat je leeft, maak dat je voorspoedig bent.'
Verder: wat betreft de brief die je hebt gestuurd [4]aan dienaar Merymaät, zeggende: 'Zeg aan die man: 'Hoe maakt u het?' ', waarlijk, is Merymaät soms [5]je dienaar en ben ik soms je opzichter? De man maakt het goed. Dan wat betreft [6]de brief die je hebt gestuurd aangaande de drie meisjes, zij maken het goed; was iedereen [7]maar zoals zij! Ze zijn naar jullie onderweg en zijn niet meer hier bij ons. Dan nog een bericht voor [8]zangeres van Amon Noebem . . . en ook voor zangeres van Amon Sepetj: [1]Hoe maken jullie het, hoe maken jullie het? Ik zeg tegen alle goden van Pi-Ramses-Meryamon: [2]'Maak dat jullie gezond zijn, maak dat jullie leven, maak dat jullie voorspoedig zijn.' Verder dat ik het goed maak en op het ogenblik in leven ben. [3]Maar wat heeft het toch te betekenen dat jullie mijn brief niet beantwoord hebben? Maken jullie het goed of [4]zijn jullie soms dood?
Het ga je goed.

Ook deze brief stamt uit het Memphitische archief. Het bijzondere van dit exemplaar is dat hij nog opgerold werd gevonden, dichtgebonden met een koordje waaraan een kleizegel hing. Hoewel zulke brieven uiterst zeldzaam zijn, waren twee andere brieven van dienaar Meriotef, plus nog drie van andere afzenders, in dezelfde verzegelde staat; alle zijn nu in Leiden. Betekent dit dat de brieven nooit bij de geadresseerden zijn aangekomen, maar ergens in de postkamer van het paleis of van het Serapeum bleven liggen? Kennelijk was de postbestelling in het oude Egypte niet altijd even betrouwbaar. Als we Meriotefs klacht in de laatste regels van deze brief mogen geloven, waren er al eerder brieven van of aan zijn correspondentievriend Roedefneheh weggeraakt. Ook Meriotefs andere twee brieven bevatten deze klacht!
De brief is geschreven in Pi-Ramses, de bij het huidige Kantir gelegen hoofdstad van Ramses II. Dit blijkt uit het feit dat Meriotef juist de goden van deze stad aanroept in zijn begroetingsformules. Roedefneheh werkte kennelijk in de voormalige hoofdstad van Egypte, Memphis, aangezien de brief daar gevonden is. Uit het Leidse logboek (**5**) weten we dat er inderdaad een geregelde postverbinding was tussen beide steden. De drie meisjes die in de brief worden genoemd maakten waarschijnlijk gebruik van de mogelijkheid om op een dergelijk vrachtschip mee te reizen als waarover het logboek ons vertelt. De brief is familiair van toon en spreekt slechts over wederzijdse kennissen of familieleden. Meriotef vond het kennelijk niet gepast dat Roedefneheh via hem had geïnformeerd naar zijn collega Merymaät, in plaats van zelf naar deze man te schrijven. Zijn verontwaardiging wordt iets begrijpelijker voor ons als we zien dat Merymaät van zijn kant wèl de moeite nam aan Roedefneheh een vriendelijk briefje te schrijven. Ook dit briefje is in de Leidse papyrusverzameling beland.

36
Een brief werd loodrecht op de vezel beschreven, dan op maat afgesneden, opgerold en dubbelgevouwen, en tenslotte verzegeld en van een adres voorzien.

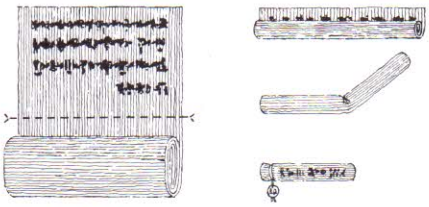

8 Boete voor een dienares

Sakkara; 19e dynastie (1307-1196 v. Chr.)
h. 17, b. 20 cm; licht beschadigd.
inv. AMS 25b; cat. I 352

Recto: Lijst van gestolen goederen. Hiëratisch, 11 regels. Zwarte inkt. Geschreven op de verticale vezel.

Lijst van de goederen die de dienares van wagenmenner Pachary heeft gestolen:

1 bronzen wasbekken	*maakt 20* deben	*maakt boete 40* deben *koper*
1 bronzen	*maakt 6* deben	" *18*
1 bronzen kwispedoor	" *6*	" *18*
1 bronzen beker	" *3 1/2*	" *10 1/2*
1 bronzen kannetje	" *1*	" *3*
2 lendenschorten van fijne dunne stof, 1e kwaliteit		" *6*
2 onderbroeken van fijne dunne stof		" *6*
1 lang hemd van fijne dunne stof, een afdankertje (?)		" *3*
17 kluwens garen		*maakt boete 51 kluwens garen*
1 wollen . . .		*maakt boete 3*

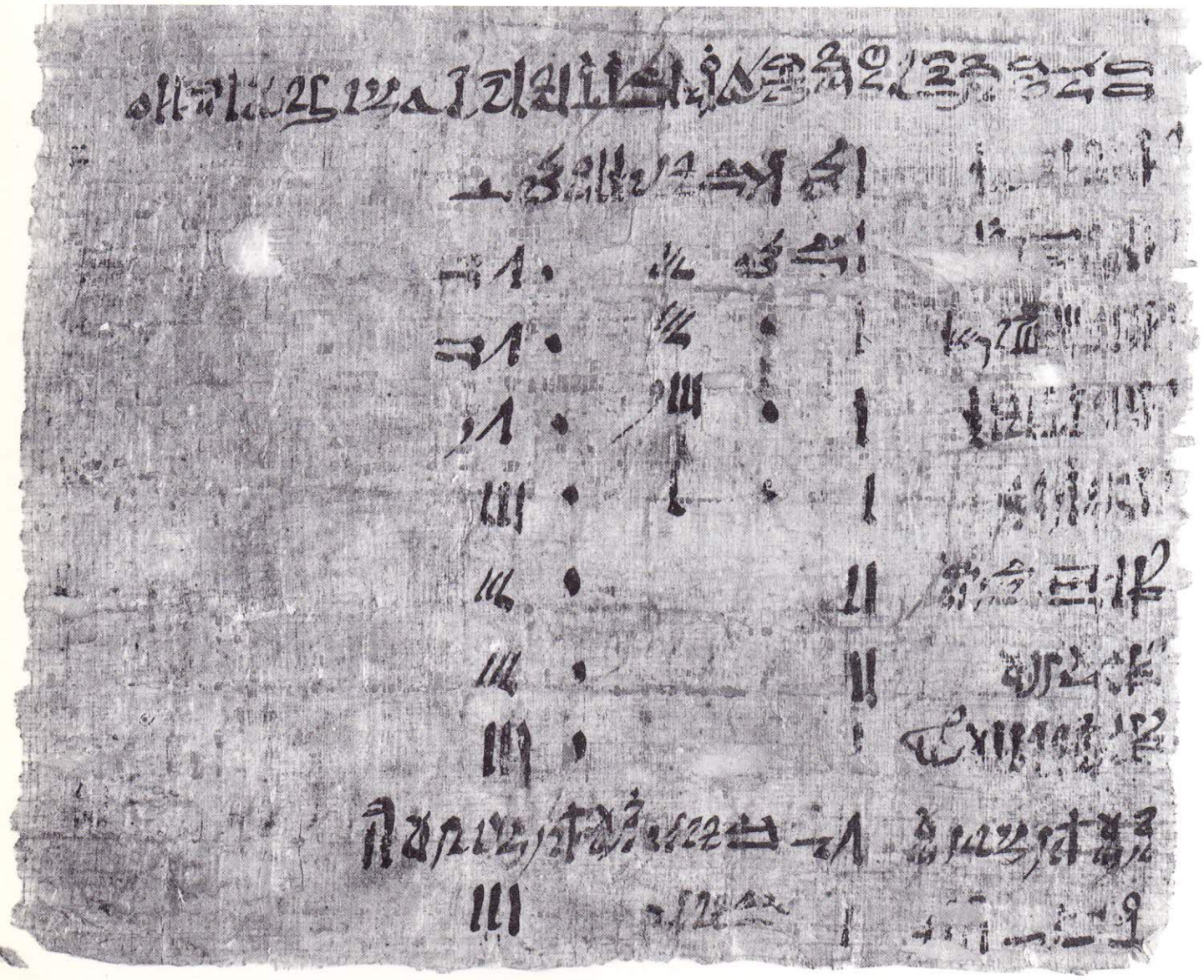

37
De buitenlanders in Egypte stamden veelal af van krijgsgevangenen, buitgemaakt tijdens de vele veldtochten tegen Syrië en Palestina, Libië en Nubië (reliëf uit het graf van Horemheb, (Rijksmuseum van Oudheden, Leiden, ± 1330 v. Chr.).

Dit kleine velletje papyrus is een juridisch document van een zeldzaam type. Weliswaar lezen we in de Egyptische archiefstukken vaker over gestolen bezittingen, maar het is bijzonder te vernemen hoe zo'n diefstal werd afgewikkeld. In dit geval is de dader gevonden, de dienares van een militair die kennelijk van buitenlandse afkomst is: Pachary betekent 'De Syriër'. De vrouw is blijkbaar aan een of andere plaatselijke rechtbank overgeleverd. Daar is zij veroordeeld tot teruggave van de goederen en tot de betaling van een boete die het drievoudige van hun waarde bedraagt (voor een erg kostbaar stuk het tweevoudige). Er zijn twee andere documenten bekend die bewijzen dat dit in Egypte de gangbare procedure was; ook in het Romeinse recht bestond een dergelijke boete.
De waarde van de genoemde stukken komt eveneens overeen met wat we uit andere prijslijsten weten. Voor de metalen voorwerpen wordt die waarde uitgedrukt in de *deben*, een gewichtseenheid van 91 gram koper. Het is alleen niet duidelijk of hier nu het gewicht van de voorwerpen wordt aangegeven of hun prijs. Ook de andere soortgelijke lijsten laten dit in het midden; schijnbaar werd arbeidsloon in Egypte niet in rekening gebracht, alleen de materiaalkosten! Voor de kledingstukken wordt hier geen waarde gegeven, alleen een aantal; hoewel andere lijsten wel eens een equivalent in metaal vermelden, bleef Egypte een geldloze cultuur waarin alle transacties in de vorm van ruilhandel verliepen. De kledingstukken zijn voorbeelden van de mannenmode in de Ramessidentijd: een om de heupen gewikkeld schort, daaronder een driehoekige lap bij wijze van onderbroek, en een lang hemd met borstsplit en wijde mouwen, ongeveer zoals de tegenwoordige *galabìa*, over of onder het schort gedragen.
Aangezien belangrijke gegevens als de naam van de bestolene, die van de dievegge en de aanduiding van de rechtbank in dit document ontbreken, kan het niet het officiële proces van de rechtbank betreffen. Waarschijnlijk is dit vodje papyrus een uittreksel geweest dat aan één der betrokkenen werd overhandigd na afloop van de uitspraak van de rechters.

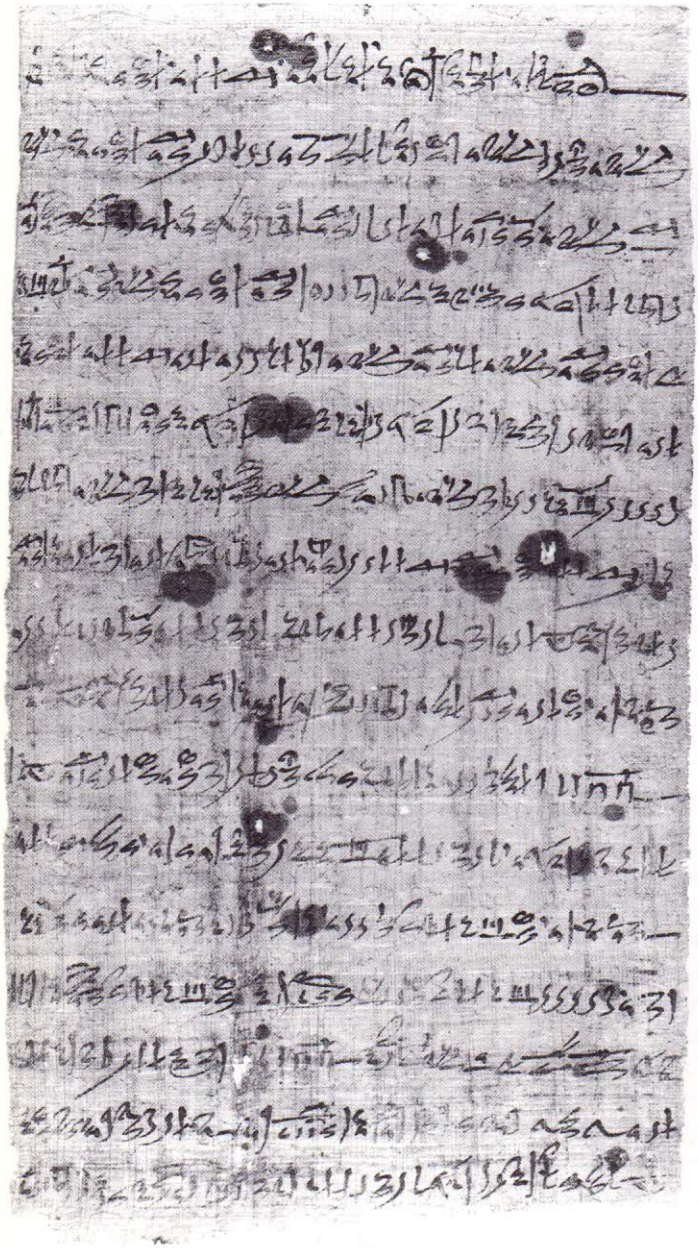

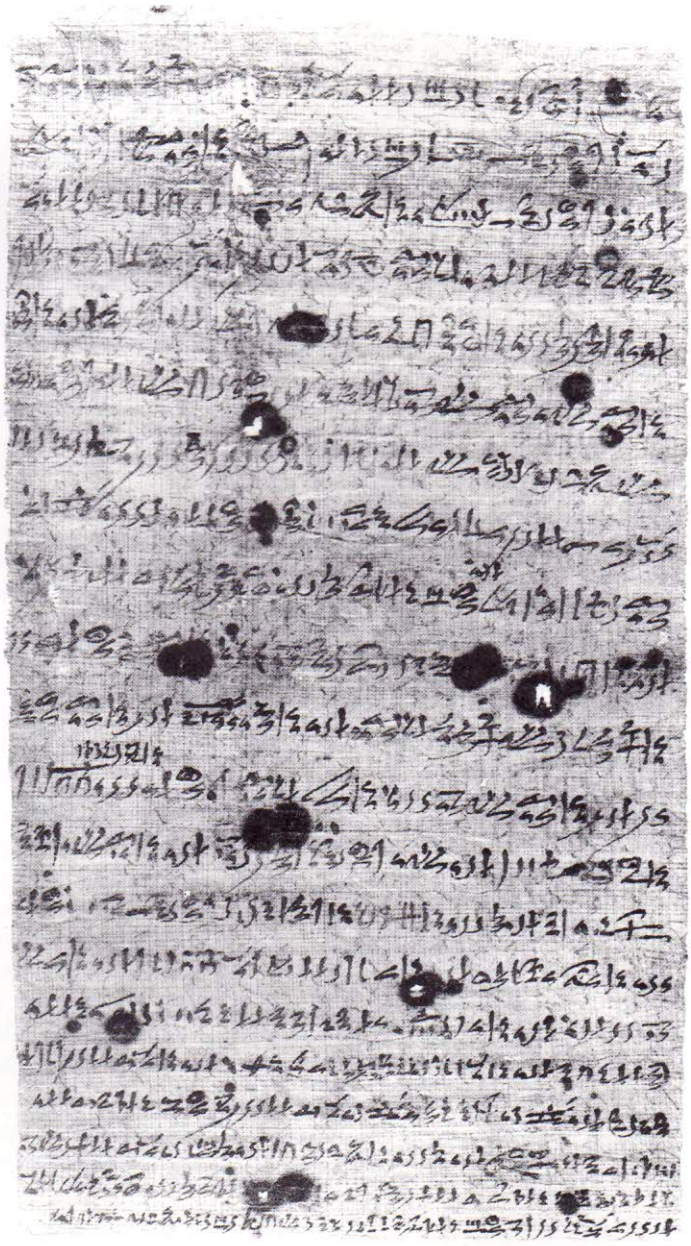

38

Het grafbeeldje van Anchiry waaraan de weduwnaar zijn klacht toevertrouwde (Rijksmuseum van Oudheden, Leiden, ± 1200 v. Chr.).

9 Dodenbrief van een weduwnaar

Sakkara; 19e dynastie (± 1250 v. Chr.)
h. 35.5, b. 19.5 cm; enkele vlekken.
inv. AMS 64; cat. I 371

Recto: Dodenbrief. Hiëratisch, 17 regels. Zwarte inkt. Geschreven op de verticale vezel.

Verso: Vervolg dodenbrief. Hiëratisch, 21 regels. Geschreven op de horizontale vezel.

[1]Aan de voortreffelijke overledene Anchiry. Wat heb ik je toch misdaan, [2]dat ik in deze ellendige situatie terecht ben gekomen waarin ik me bevind? Wat heb ik je aangedaan, dat [3]je dit gedaan hebt, namelijk je hand op mij leggen zonder dat ik je iets heb misdaan? Vanaf de tijd dat ik je [4]tot echtgenoot was tot op deze dag, wat heb ik je aangedaan, dat ik zou moeten verbergen? [5]Wat dan, dat je me er toe brengt deze aanklacht in te dienen? Wat heb ik je aangedaan? [6]Ik zal met je disputeren voor het gerecht met mijn eigen woorden, ten overstaan van de Negen Goden van het Westen, [7]en men zal rechtspreken tussen jou en mij aan de hand van deze brief, die een aanklacht tegen jou vormt, dat waarover hij bericht. [8]Wat heb ik je aangedaan?

Ik maakte je tot vrouw toen ik nog een jongeman was. Ik bleef bij je toen ik [9]allerlei ambten vervulde. Ik bleef bij je en verstootte je niet en maakte je hart niet [10]bedroefd. En ik deed het ook toen ik als jongeman allerlei belangrijke ambten vervulde [11]voor de Farao, hij leve, zij welvarend en gezond. Ik verstootte je niet, want ik zei: 'Ze is altijd bij me geweest,' zo zei ik. En iedereen [12]die naar mij toe kwam in jouw bijzijn, ik ontving ze niet omwille van jou, zeggende: 'Ik zal doen [13]zoals jij wilt.' Maar zie, met míjn wensen houd je geen rekening! Ik zal [14]een rechtszaak met je voeren en men zal leugen van waarheid onderscheiden!

Nota bene, toen ik officieren [15]opleidde voor het leger van Farao, hij leve, zij welvarend en gezond, en voor zijn ruiterij, [16]toen liet ik ze komen om voor jou op hun buik te liggen met cadeautjes, [17]allerlei mooie dingen om die voor je neer te leggen! Nooit had ik iets voor je te verbergen, zolang je [1]leefde. Nooit liet ik je pijn lijden door in enig opzicht [2]de baas over je te spelen. Nooit hoefde je te merken dat ik je bedroog [3]zoals een boerenkinkel die andermans huis binnengaat. Nooit heb ik [4]een man aanleiding gegeven om mij te berispen over mijn handelwijze tegenover jou.

Toen men mij de positie gaf die ik nu nog heb, [5]en ik niet langer er op uit kon gaan zoals ik gewend was, heb ik [6]dat gedaan wat iedereen doet die thuis zit zoals ik. Je zalfjes, [7]en verder het eten, en verder je kleren, het werd je allemaal gebracht. Nooit heb ik [8]ze ergens anders laten bezorgen, maar ik zei: 'De vrouw woont dáár,' zo zei ik, want ik [9]bedroog je niet. Maar kijk eens: je beseft niet hoe goed ik je behandelde. [10]Daarom stuur ik deze brief om je te laten weten wat je me hebt aangedaan.

Toen je [11]kwam te lijden aan die ziekte die je had, heb ik een specialist laten komen, die je heeft [12]behandeld. Hij deed alles waarvan jij zei: 'Doe het'. En toen ik weg moest, achter de Farao aan, hij leve, zij welvarend en gezond, [13]om naar het Zuiden te gaan, en jij in die toestand raakte, heb ik een periode van [14]acht maanden doorgebracht zonder te eten of te drinken zoals het een mens past. En zodra [15]ik Memphis weer had bereikt, vroeg ik verlof aan de Farao, hij leve, zij welvarend en gezond, en ik ging naar de plaats [16]waar jij was, en ik heb vreselijk gehuild met mijn mensen, ten overstaan van de hele [17]buurt. En ik gaf linnen stoffen om je in te wikkelen en ik liet vele kleren maken. [18]En ik liet niets goeds achterwege door het niet voor je te doen. En zie, ik heb [19]drie jaar in mijn eentje doorgebracht, zonder één huis binnen te gaan, hoewel het niet juist is dat iemand als ik zo iets moet doen. [20]Maar kijk, dat heb ik voor jou over gehad! Nota bene, jij weet goed niet van kwaad te onderscheiden! [21]Laat er maar recht gesproken worden tussen jou en mij! Want kijk eens: de meisjes in het huis, niet bij één van hen ben ik naar binnen gegaan!

Hoe vloeiend de grens tussen leven en dood volgens de Egyptische opvattingen verliep, wordt duidelijk geïllustreerd door de zogenaamde dodenbrieven. Vijftien exemplaren zijn er bekend van dit genre teksten, waarin nabestaanden zich direct richten tot een overledene om hem te raadplegen, te hulp te roepen of te bedreigen. Vaak schreven zij deze brieven op het offervaatwerk waarin de dode zijn maaltijd kreeg aangeboden. Het Leidse exemplaar was echter als een rolletje papyrus vastgebonden aan een houten beeldje van de geadresseerde, de vrouw Anchiry. Het was haar weduwnaar, een legerofficier uit Memphis, die haar aldus in haar graf bij Sakkara trachtte te bereiken.
De precieze aanleiding om deze brief op te stellen moeten we tussen de regels lezen: de weduwnaar voelde zich door Anchiry bedreigd en was geestelijk niet meer tegen deze bedreiging opgewassen. Drie jaar na haar dood neemt hij daarom de pen ter hand om een gejaagde en verwarde brief op papier te zetten. Hij is nu niet bepaald aardig voor zijn overleden vrouw. Tijd voor de gebruikelijke begroetingsformules (**6**, **7**, **10**) gunt hij zich niet en hij valt met de deur in huis: als deze toestand voortduurt, zal hij Anchiry door de godenrechtbank in het hiernamaals laten berechten.
Om zichzelf vrij te pleiten van iedere schuld volgt er een lang betoog. Hij laat duidelijk voelen het wel erg bijzonder van zichzelf te vinden dat hij zijn vrouw steeds zo goed heeft behandeld. Als we hem op zijn woord moeten geloven, heeft hij zichzelf steeds weggecijferd om het haar naar de zin te maken. Dat hij daarbij voortdurend in bedekte termen het punt van overspel aanroert, zegt ons misschien iets meer over de oorzaak van zijn 'achtervolgingswaanzin'. 'De meisjes' in het 'huis' zitten onze weduwnaar kennelijk erg hoog en het 'binnengaan' is ook een wat dubbelzinnige term in dit verband. Het kan nog een interessante rechtszaak worden! Maar misschien zijn we wel al te achterdochtig. Tenslotte kunnen we er op wijzen dat eenzelfde discretie gebruikt wordt voor de aanduiding van Anchiry's overlijden. 'Die toestand' is alles wat de weduwnaar durft te schrijven, 'dood' is een term die onheil brengt, zeker voor iemand met een kwaad geweten . . .

39
'De meisjes in het huis', gezien door een tijdgenoot van onze officier: drinkschaaltje met de afbeelding van een musicerende prostituée (Rijksmuseum van Oudheden, Leiden, ± 1400-1300 v. Chr.).

10 Een brief naar huis

Thebe, Deir el-Medina; 20e dynastie (± 1075 v. Chr.)
h. 24, b. 21 cm; verbleekt.
inv. AMS 38b; cat. I 370

Recto: Brief. Hiëratisch, 18 regels. Zwarte inkt. Geschreven op de verticale vezel.

Verso: Vervolg brief. Hiëratisch, 19 regels. Zwarte inkt. Geschreven op de horizontale vezel.

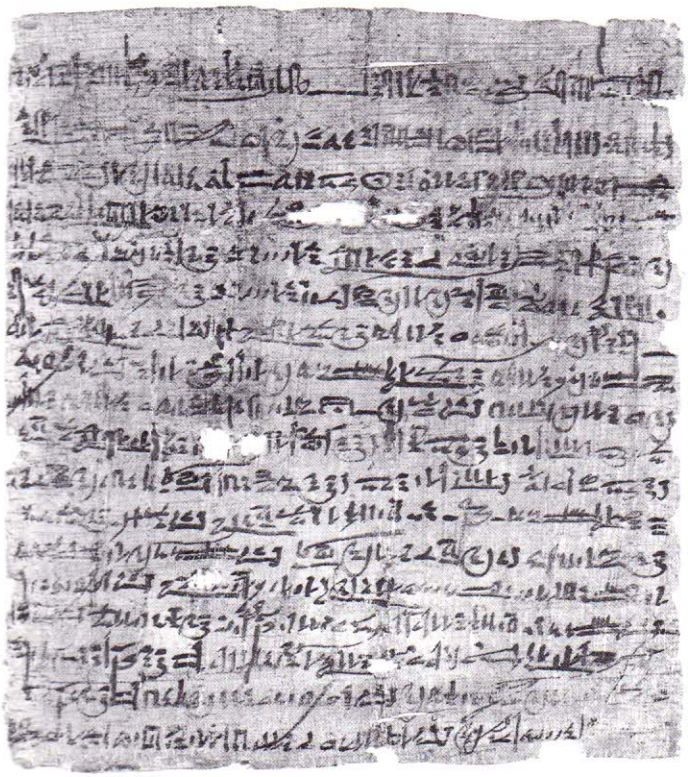

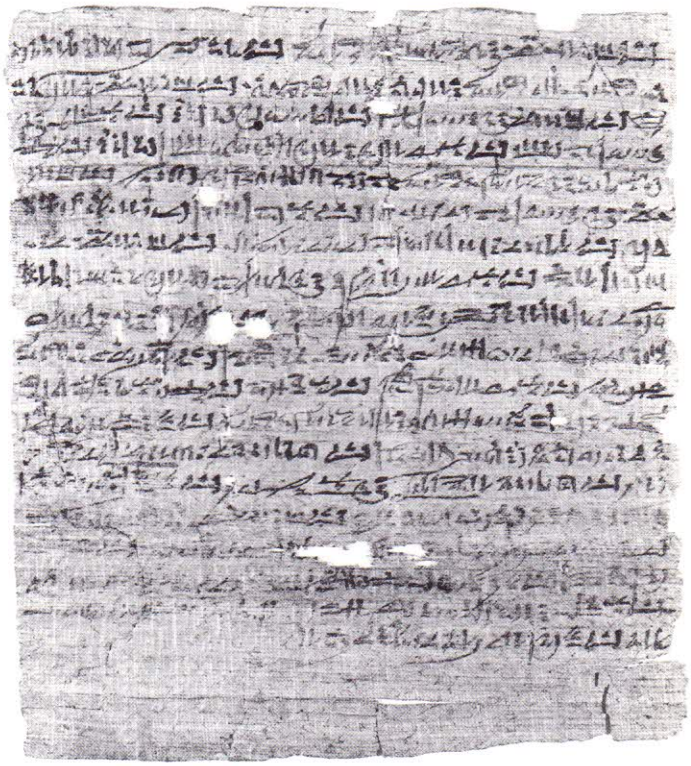

[1]De schrijver Djehoetmose van de grote edele begraafplaats aan de schrijver Boetehamon en de zangeres van Amon Sjed-[2]emdoea.
In leven, welzijn en gezondheid, en in de gunst van Amon-Re Koning der Goden! Iedere dag weer zeg ik tegen Amon-Re-Horachte, Arsaphes de grote god, [3]Thot Heer van Hermopolis, en tegen iedere god en iedere godin aan wie ik hier voorbij kom: 'Geeft jullie leven, welzijn en gezondheid, [4]een lang leven en een goede hoge ouderdom!'
Verder het volgende: dat ik alles heb vernomen waarover je me bericht hebt [5]door middel van boodschapper Nesamon, namelijk wat je zei over die kwestie van het groenstenen vaatwerk en van de twee karaffen, [6]waarvan je zei: 'Ik laat ze voltooien,' en verder die kwestie van de ezels, waarover je zei: 'Ik heb ze [7]aan priester Tjamehiheb gegeven om het graan te vervoeren,' zoals je zei. Het is uitstekend wat je hebt gedaan. Als [8]hij klaar is met het graantransport, moet je het volledig geregistreerd in ontvangst nemen en het deponeren [9]in de betreffende graanschuur. Dan moet je (de ezels) aan overste van politie Sermontoe geven om diens [10]graan te vervoeren dat nog op het veld ligt, uitgezonderd dat wat opgeslagen ligt in de magazijnen. Laat alleen aanvoeren [11]van wat verspreid in de velden ligt, terwijl dat wat al in de magazijnen ligt op zijn plaats moet blijven.
Zodra de [12]rivier zich weer vult, zal je dat vrachtschip in beheer krijgen dat ik je heb laten brengen, en je moet het aan de vissers en [13]de politiemensen geven. Zíj moeten de rest (van het graan) brengen, en jij moet het volledig geregistreerd in ontvangst nemen, [14]daarbij geassisteerd door schrijver Pentahoetnacht, de zoon van Sobeknacht. Hij moet

het voor jou controleren en jij moet het deponeren. [15]Neem dan dat vrachtschip weer terug, met zijn riemen, zijn mast en de tuigage, en zorg [16]er goed voor, want het zal je goed van pas komen om je taken uit te voeren, en ook voor het hout en de houtskool, [17]om die te laten vervoeren. Deponeer het op hun bestemde plaats, samen met het hout dat [18]de mannen zullen kappen, en breng het naar mijn huis. Vooruit, de dag ligt vóór jullie!
[1]Je moet voor de kinderen zorgen en goed op ze passen, en ook voor [2]dat dochtertje van Hemsjere, haar moeder en haar voedster. Zorg voor al hun behoeften. [3]En je moet zorgen voor de soldaten en ze zeer goed bewaken. Let ook op de [4]mensen die op het veld zijn en laat ze hun veldwerk zeer goed doen. En sta niet [5]toe dat de schoolkinderen de schrijfles verwaarlozen. Zorg voor [6]de mensen die in mijn huis zijn en geef ze kleren; laat ze niet naakt worden! [7]En je moet de drie kledingstukken gaan opvragen die Pacharoe heeft. En zorg voor die [8]drie stukjes oeverland van ons en laat ze het struikgewas dat er groeit afbranden; ook [9]de akker die Nesmontoe vroeger bewerkte: brand het struikgewas daarvan af [10]van het district van Pare tot aan de waterput van het district.
Ga die dochter van [11]Chonsmose opzoeken en laat haar een brief schrijven en die aan mij zenden. En laat het Hemsjere [12]aan niets ontbreken, net zo min als Sjedemdoea en hun kinderen. Vertel Tapeses dat ik [13]Patoera heb ontmoet bij de noordelijke kaap. En je moet me berichten over het huis waarin je . . . hebt gevonden. [14]En schrijf me of je Hori's graan aan hem hebt overhandigd. En laat het bovenvertrek [15]afmaken en versterken met metselwerk. En zorg voor het span trekrunderen dat nu bij [16]herder Nesamon is, de zoon van Djahy; geef ze aan Padegesj. En breng water aan [17] Amon van de Tronen van Beide Landen, en vertel hem mij te beschermen. En veronachtzaam mijn broer Pakamen niet!
[18]Besteed aandacht aan mijn orders; veronachtzaam ze niet . . . op de dag van mijn [19]thuiskomst! En vertel Amon dat hij deze ziekte verdrijft die in mij is.

Deze lange brief is zo interessant omdat hij deel uitmaakt van een papyrusarchief van 51 brieven, gevonden in de ruïnes van Deir el-Medina. Dit archief omvatte de correspondentie van één der bestuurders van dit beroemde dorp, waar de arbeiders woonden die belast waren met het aanleggen en inrichten van de faraograven in het nabijgelegen Dal der Koningen. De brieven van en aan 'de schrijver van de begraafplaats' Djehoetmose en diens zoon en plaatsvervanger Boetehamon bestrijken een periode van zo'n tien jaar aan het eind van de 20e dynastie. Farao Ramses XI (1100-1070) in zijn Deltahoofdstad bij Kantir (**5**, **7**) had in het Zuiden zo weinig te vertellen dat één der brieven de opmerking bevat: 'Wat betreft de farao, hoe kan hij ooit dit land bereiken? Want wiens meester is de farao eigenlijk nog?' In Thebe regeerde in zijn plaats Herihor, die de titels van generaal, hogepriester van Amon (**13**) en vizier voerde en sinds 1080 v. Chr. zijn zelfstandige bewind als een 'Renaissance' betitelde. De politieke toestand werd nog gecompliceerder toen ook de onderkoning van Nubië, Panehsy, macht opeiste en militaire confrontaties met Herihors zoon Payanch uitlokte. Bovendien was er de Libische dreiging uit het Westen. De bloeitijd van het Nieuwe Rijk maakte plaats voor de chaos van de Derde Tussenperiode
Djehoetmose werd door zijn superieuren van hot naar haar gestuurd. Zo'n ervaren ambtenaar was zijn gewicht in goud waard en in het arbeidersdorp kon zijn zoon wel voor hem waarnemen! Iedere keer als de schrijver huis en haard moest verlaten voor weer een riskante dienstreis, stuurde hij lange brieven naar zijn familie, vol heimwee, klachten over zijn gezondheid . . . en bovenal instructies: zijn zakelijke belangen thuis in Deir el-Medina moesten voortgang vinden! In deze brief vinden we Djehoetmose in Midden-Egypte, tussen Herakleopolis waar de tempel van Arsaphes te vinden was, en Hermopolis, de heilige stad van Thot. Hoewel de situatie nog niet zo ernstig was als een paar jaar later, toen Djehoetmose Payanchs Nubische veldtocht tegen Panehsy moest meemaken, is zijn gezondheid al in de war. Bovenal is zijn hart nog thuis in Thebe, waar de zomer aanbreekt en de graanoogst in volle gang is. Vóór in juli de Nijl weer buiten zijn oevers treedt en scheepvaart weer mogelijk wordt, moet alles klaar liggen voor transport. Iedereen wordt ingeschakeld op het land, ook de lagere ambtenaren. Een iets eerdere brief van Djehoetmose naar huis bevindt zich eveneens in Leiden, de rest van het archief is over vele musea verspreid.

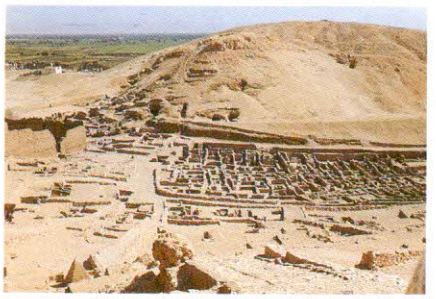

40
De ruïnes van het arbeidersdorp Deir el-Medina liggen aan de voet van het Thebaanse grafgebergte. Het dorp was geheel ommuurd en bestond uit twee helften met kleine huisjes, gescheiden door een hoofdstraat.

41
Eén van de weinige monumenten van Herihor is deze stèle, waarop naam en figuur van de generaal door een tegenstander zijn weggebeiteld om zijn voortbestaan in het hiernamaals te saboteren. De hiëroglief van de Horusvalk (. . .hor) werd echter om redenen van eerbied gespaard en verraadt zo de identiteit van de eigenaar (Rijksmuseum van Oudheden, Leiden, ± 1075 v. Chr.).

11 Een reisgids voor de onderwereld

Thebe; 21e dynastie (1070-945 v. Chr.)
h. 24, b.460 cm; opmerkelijk goed geconserveerd.
inv. L.I.1; cat. T 71

Recto: Amdoeat. Cursieve hiërogliefen, negende tot en met twaalfde uur, gevolgd door de verkorte tekst van alle uren. Tekst en vignetten in rode en zwarte inkt, leesrichting van links naar rechts, retrograde. Anoniem.

(poort)
[1]Het verblijf van deze grote god in deze spelonk om orders uit te delen aan de goden die daar verblijven. [2]De naam van de poort van dit oord, waardoor deze grote god binnentreedt, is 'Groot van verschijningsvormen, voortbrengster van gestalten.' [3](De naam) van dit oord is 'Diep van water en hoog van oever.' De naam van het uur van de nacht dat [4]deze grote god geleidt naar de geheime wegen van dit oord is 'De woedende die de achterbaksen afslacht.'

(bovenregister)
[1]Zij zijn als volgt in de onderwereld: [2]als gestalten en incarnaties van Chepri, [3]die zijn ovaal naar dit oord draagt om te voorschijn te komen [4]uit [5]de oostelijke horizon [6]van de hemel. [7]Deze goden zijn [8]als volgt: [9]het linkeroog komt te voorschijn [10]uit de twee samengewonden slangen, [11]het rechter [12]komt te voorschijn uit [13]het godensymbool. [14]Tot hen schreeuwen [15]de doden in de aarde.
Paniri – De levende scarabee – De rode kroon – De samengewonden slangen – De witte kroon.

(middenregister)
[1]Deze grote god vaart als volgt [2]door dit oord in [3]zijn bark: [4]zijn bemanning [5]van goden roeit. [6]De goden [7]die verblijven [8]in dit oord rusten in [9]het water waarin [10]hun roeiriemen [11]gedompeld zijn. [12]Zij ademen [13]op bij [14]de klank [15]van het roeien [16]van deze bemanning [17]van goden.
De barkleider – Het commando – De ontwaker – Stier der waarheid – Horus de lofprijzer – Het vlees – De omringster – De meesteres van de bark – Het begrip – De wegopener.

(onderregister)
[1]Woorden gesproken door Horus tot de verdronken, [2]in het water gekantelde [3]en op hun rug liggende wezens [4]die in het oerwater [5]en in de onderwereld zijn: 'O verdronkenen, die duister rond drijven [6]in het oerwater, met hun armen [7]voor hun gezicht; o in het water gekantelden, [8]met hun gezicht naar de onderwereld gekeerd en hun rug [9]naar het wateroppervlak; o zij die in het oerwater voortroeien, [10]liggend op hun rug met hun gezicht [11]naar hun ziel gewend: moge adem [12]jullie zielen bereiken, zodat ze niet stikken, [13]mogen jullie armen voortroeien zonder [14]te worden tegengehouden.
(fragment)

Met het bewind van Herihor begon een periode waarin de Thebaanse priesters de soevereiniteit van de farao's niet langer erkenden. Naast de nu in de Deltastad Tanis residerende koningen hebben we te maken met de vrijwel autonome godsstaat van Amon in het Zuiden. Deze politieke onafhankelijkheid ging gepaard met een culturele bloei. De priesters waren welvarender dan ooit en konden zich luxueuze grafinventarissen veroorloven. Doordat de farao's zich voortaan in Tanis lieten begraven in plaats van in het Thebaanse Dal der Koningen, stond het vakmanschap van de handwerklieden van Thebe (**10**) nu exclusief ter beschikking van de priesters. Hun beste produkten zijn de beschilderde lijkkisten en de funeraire papyri van deze periode. Met hun gedetailleerde vignetten van mythologische en symbolische aard verraden zij de specifieke belangstelling van de priesterlijke opdrachtgevers.
Dit culturele milieu verklaart ook dat er naast het Dodenboek nog andere soorten funeraire handschriften in zwang kwamen. Hierbij lieten de kunstenaars zich inspireren door de af-

beeldingen op de wanden van de koningsgraven van het Nieuwe Rijk. Net zoals duizend jaar eerder met de Piramideteksten was gebeurd, werd ook nu van oorsprong koninklijk materiaal voor een ruimer publiek beschikbaar. Zo ontstonden de mythologische papyri en de Amdoeathandschriften van de 21e dynastie.
Op de wanden van de koningsgraven telt het 'Geschrift van de Verborgen Ruimte', zoals de Egyptenaren het Amdoeatboek ook wel noemden, twaalf afdelingen: één voor ieder uur van de nacht. De latere papyri geven meestal een uittreksel uit deze 'reisgids', waarbij speciaal het einde van de nacht populair was. Omdat de zonnegod daar zijn wedergeboorte voorbereidt, was dit deel voor de dode uiteraard het meest relevant (**2**). Het afgebeelde detail verplaatst ons naar het tiende uur. Het is een huiveringwekkende ruimte waar de lijken van verdronkenen in het donkere water drijven. In zijn bark passeert de zonnegod, die als een zwakke ramskoppige grijsaard is afgebeeld. Hij wordt aangeduid met de benaming 'Vlees', dus als lichaam waaruit het levenslicht feitelijk is geweken, en hij heeft de bescherming nodig van een grote slang.
Toch is niet alles hopeloos. Het geluid van de riemen in het water wekt de doden weer tot leven. De beide ogen van de hemelgod (zon en maan) worden alweer zichtbaar. De scarabee, symbool van de jonge zonnegod Chepri, rolt zijn ovale mestkogel voort waaruit de zon herboren zal worden. De dageraad is nabij en ook de overledene, die in dit handschrift niet met name genoemd wordt, wacht een wedergeboorte na de verschrikkingen van de onderwereld.

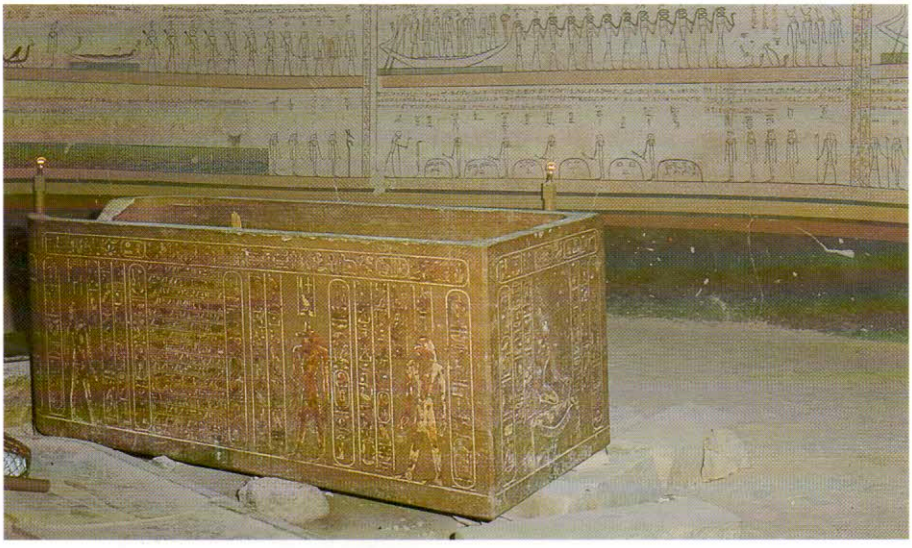

42
Een bijzonder mooie Amdoeat-voorstelling staat geschilderd op de wanden van de sarkofaagkamer in het graf van farao Thoetmosis III (Dal der Koningen, Thebe, ± 1450 v. Chr.). De kamer zelf is elliptisch in plattegrond, symbool van de zonnebaan en van koningsmacht.

43
De lijkkist van de priester Djedmontefanch vertoont dezelfde voorliefde voor symboliek en mythologie die uit de funeraire papyri spreekt (Rijksmuseum van Oudheden, Leiden, ± 1070 v. Chr.).

12 Verkoop van een slaaf

Thebe; 25e dynastie (727 v. Chr.)
h. 23, b. 12.5 cm; beschadigd op de vouwen.
inv. F 1942/5.15

Recto: Koopcontract. Abnormaal hiëratisch, 19 regels. Zwarte inkt. Geschreven op de verticale vezel.

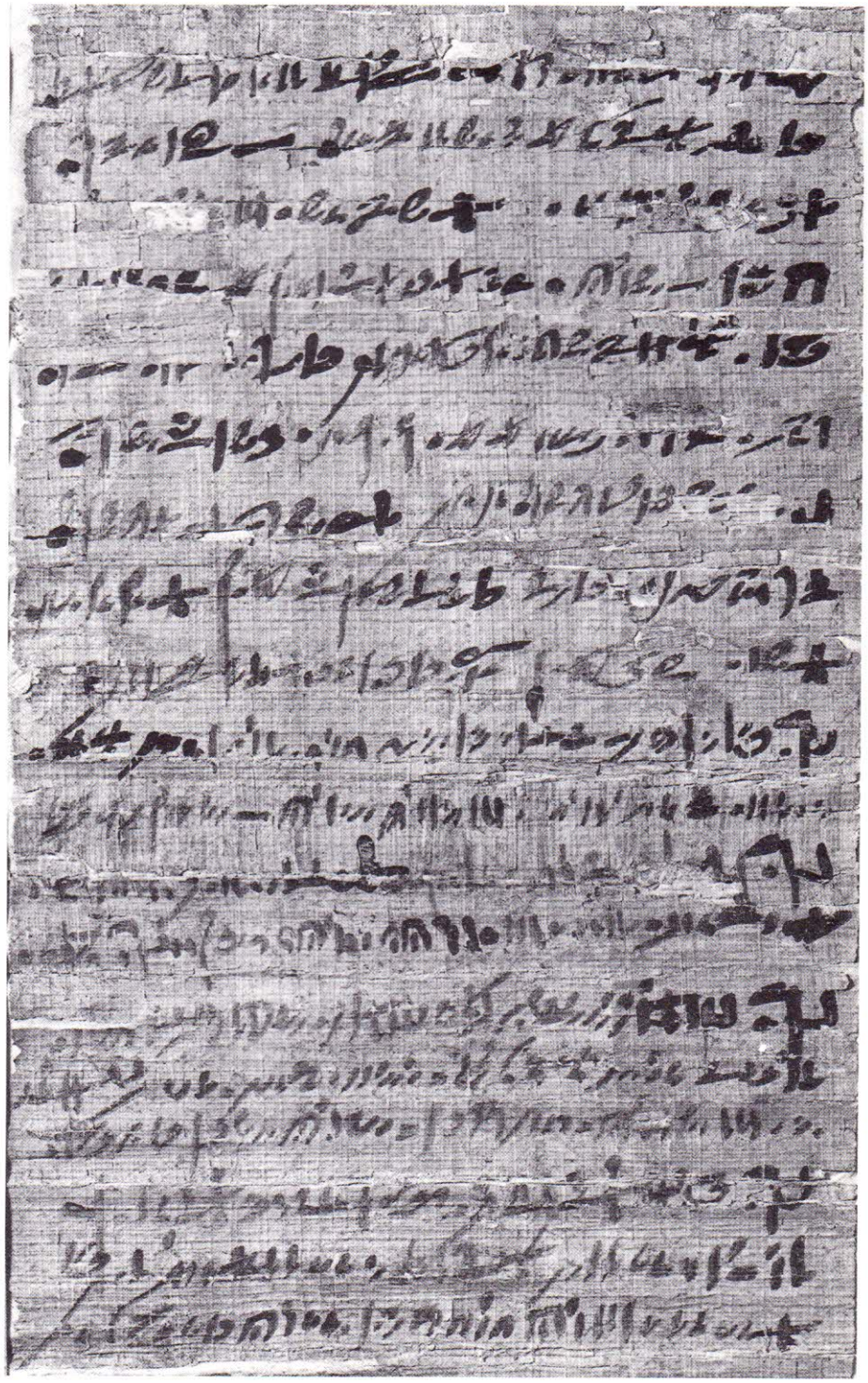

[1]*Jaar 21, tweede overstromingsmaand, dag 8, onder farao Py, Zoon van Isis, de geliefde van Amon.* [2]*Payfdimen, de zoon van Paypen, heeft verklaard aan de waterplenger* [3]*Itsjere, de zoon van . . .: 'Ik heb van jou ontvangen deze 3* deben *1* kite *aan zilver uit het schathuis van* [4]*Arsaphes als het geld voor Panoferioe, de man uit het* [5]*Noorden. Ik heb hem vandaag aan je gegeven in ruil ervoor.' Hij heeft verder gezegd: 'Zo waar als Amon leeft, zo waar als de Farao* [6]*(moge hij gezond zijn) leeft, ik heb geen zoon, dochter, broer, zuster of wie ook ter wereld,* [7]*die hem nog zal kunnen opeisen. Als iemand toch wil procederen,* [8]*dan moet men niet naar zijn verklaring luisteren in welke Hal der Geschriften ook, hetzij morgen of over-*[9]*morgen.'*
De schrijver van de getuigenis: Irthorroe, de zoon van Horsiëse zoon van Bes.
[10]*In tegenwoordigheid van Hori, de zoon van Anchefenchonsoe zoon van Hori, de schrijver van het schathuis, betreffende de verklaring van Payfdimen,* [11]*de zoon van Paypen, betreffende de 3* deben *1* kite *aan zilver, het geld voor de man uit het Noorden.*
[12]*In tegenwoordigheid van . . . montoe, de zoon van Hori zoon van . . montoe, betreffende de verklaring van Payfdimen,* [13]*de zoon van Paypen, betreffende de 3* deben *1* kite *aan zilver, het geld voor de man uit het Noordland.*
[14]*In tegenwoordigheid van . . ., de zoon van Pa . . . zoon van . . . ., de schrijver van de graanschuur van het domein van Amon,* [15]*betreffende de verklaring van Payfdimen, de zoon van Paypen, waarbij hij zei: 'Ik heb ontvangen* [16]*de 3* deben *1* kite *aan zilver uit het schathuis van Arsaphes als het geld voor de man uit het Noorden.'*
[17]*In tegenwoordigheid van Nesamenope, de zoon van Horsiëse zoon van Djedamonefanch,* [18]*betreffende de verklaring van Payfdimen, de zoon van Paypen, waarbij hij zei: '* [19]*Ik heb de 3* deben *1* kite *aan zilver ontvangen uit het schathuis van Arsaphes als het geld voor het Noorden.'*

44
Napata was gelegen aan de voet van de Dzjebel Barkal, de heilige tafelberg langs de Nijl, diep in de Soedan. In de rotswand zijn kolossale beelden uitgehakt, op de voorgrond een tempelcomplex.

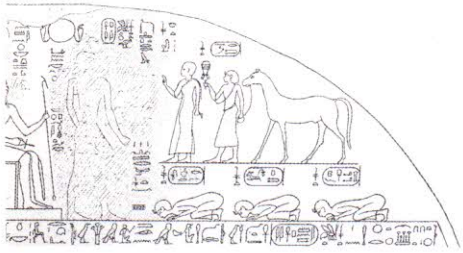

45
Een verslag van de veroveringstocht van Py staat geschreven op een granieten stèle, gevonden in de Amontempel van zijn Soedanese hoofdstad Napata en nu in het Egyptisch Museum te Kaïro. Deze tekening toont de bovenhelft van de stèle: de talrijke vorstjes van het verdeelde Egypte bieden Py hun onderwerping aan.

Deze tekst is om verschillende redenen interessant. Allereerst kwam hij in het museum voorzien van een label waarop te lezen stond dat de grote avonturier en verzamelaar Giovanni Battista Belzoni deze papyrus in Thebe op een mummie heeft gevonden. Gezien de inhoud van de tekst is het waarschijnlijker dat hij aan het begin van de vorige eeuw in een archief ontdekt is dat de acten bevatte van de lagere Thebaanse priesterkringen, de zogenaamde waterplengers of *choachyten*. Ten tweede, dit contract is één van de ongeveer vijftig teksten, geschreven in het zogenaamde abnormaal hiëratisch. Deze schriftsoort is slechts bekend uit de 25e en 26e dynastie en uit Thebe. Hij vormt de overgang tussen de cursieve vormen van het Ramessidische administratief hiëratisch (**5**) en het nog sterker verkorte, in Noord-Egypte ontwikkelde demotisch van de volgende duizend jaar. Als derde punt is te noemen dat dit handschrift één der zeldzame bewijsstukken is voor de stelling dat de vroeger Pianchy gelezen koningsnaam in feite als Py werd uitgesproken. Deze vorst van een oud Soedanees koningsgeslacht veroverde rond 730 v. Chr. geheel Egypte. Aldus vestigde hij de 25e dynastie en maakte hij een eind aan de anarchie en verdeeldheid van de Derde Tussenperiode (**13**).
Het contract geeft in klare taal de tekst van een transactie tussen twee partijen. Een Noorderling, ongetwijfeld krijgsgevangen gemaakt door Py tijdens zijn veldtocht tegen de onafhankelijke Deltastaatjes, wordt hier als slaaf verkocht voor een bedrag aan 'geld'. Muntgeld bestond nog niet in deze tijd, vandaar dat de waarde in een gewicht aan zilver (282 gram) wordt uitgedrukt. In Egypte werd zilver immers van oudsher als waardevoller beschouwd dan goud. Een *deben* zilver was honderd maal zoveel waard als de *deben* koper waarmee men in het Nieuwe Rijk nog rekende (**8**). Ook in Egypte had de inflatie toegeslagen! Het contract is opgesteld door een beroepsschrijver en ondertekend door vier getuigen. Het is een duidelijk bewijs dat het Egyptische rechtssysteem onder de Soedanese overheersers gewoon van kracht bleef. Nubië was zo lang een Egyptische kolonie geweest, dat de vorsten zich beschouwden als de redders van de Egyptische cultuur die het verscheurde moederland kwamen bevrijden. Voor Egypte betekende deze bezetting dan ook een boeiende Renaissance van oude tradities en een periode van hernieuwde bloei.

46
Dit beeld van Harmachis werd gevonden in de Amontempel van Karnak (± 690-660 v. Chr.)

47
El-Asasif is de begraafplaats gelegen aan de ingang van het keteldal van Deir el Bahri, waar de beroemde terrassentempel van koningin Hatsjepsoet staat. De foto toont de ruïnes van kleistenen grafgebouwen uit de Late Periode, de berghelling waarachter het Dal der Koningen ligt en de weidse vlakte van het Nijldal.

13 Amulet voor een hogepriester

Thebe, el-Asasif; 25e dynastie (± 700-660 v. Chr.)
h. 3.4, B. 24.5 cm; goed geconserveerd.
inv. AMS 59c; cat. I 358
Recto: Magische tekst. Hiëratisch, 5 regels. Zwarte inkt.

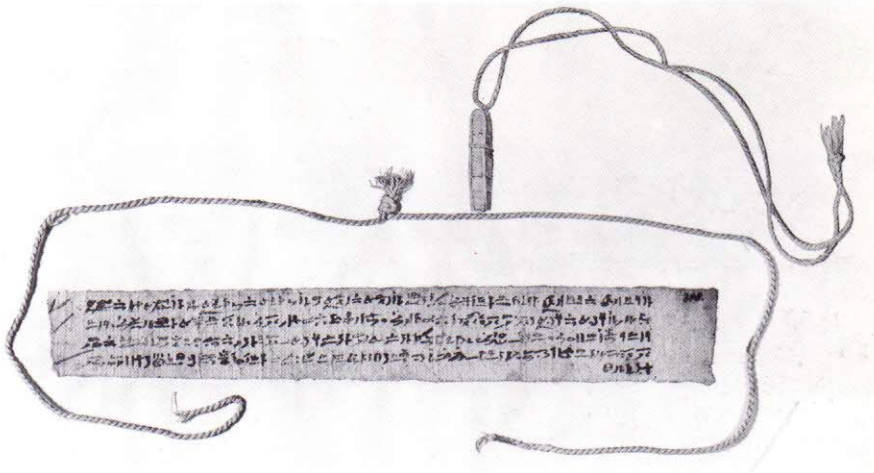

[1]O lassowerper, je zult de hogepriester van Amon en koningszoon Harmachis niet lassoën! O wondenmaker, je zult hem niet verwonden! O rover, je zult hem niet roven! O hartuitrukker, je zult [2]zijn hart niet uitrukken! O machthebber, je zult geen macht hebben over zijn ledematen! Hij is het lijk zonder hoofd, de mummie zonder gezicht. Hij is de stier die van kleur verandert, de bevelhebber [3]die eeuwige stilte beveelt, de god die iedere dag rondgaat, het grote ochtendwezen. Kom hem niet te na, heb geen macht over zijn ledematen! Er kan hem niets kwaads of slechts worden aangedaan, hij zal het niet voelen. [4]Hij is de vezels van de aardgod Geb, die gebundeld zijn in de huid van een hond, die zich bevindt in het Rivierhuis in Koptos. Amon-Re, de Vereniger van de Beide Landen, die zich bevindt in Karnak, is de bescherming van zijn lichaam. Hij is [5]de bewoner van Heliopolis.

Toen deze papyrus werd verworven door het museum, was hij nog stijf opgerold en hing hij aan een geknoopt koordje. Aldus kon hij om de hals van een levende of een dode worden bevestigd. Al vóór het handschrift werd uitgerold, was het dus duidelijk dat het een amulet met magische tekst betrof. De tekst is van een bekend type, maar bevat vele originele passages. De demonen die de dode willen aanvallen, worden door toverspreuken onschadelijk gemaakt. Verder wordt de overledene geïdentificeerd met hogere machten als Osiris (de hoofdloze mummie, de fetisj in de vorm van een opgevulde hondehuid), de oppergod die beschikt over leven en dood (Amon-Re), de heilige Boechis-stier, en de zonnegod (die dagelijks rondgaat, de Heliopolitaan). Dergelijk identificaties met hogere machten vormen een vast thema in Egyptische magisch-funeraire teksten (**15**, **19**).
Zijn ware betekenis ontleent de tekst aan de naam van de overledene. Harmachis was de zoon van farao Sjabaka (712-698 v. Chr.), de tweede vorst van de 25e dynastie. Zijn oom Py had rond 730 v. Chr. door een inval de macht van dit Soedanese koningshuis over Egypte uitgebreid. De Soedanezen namen de Egyptische bestuursstructuur vrijwel ongewijzigd over, zoals ook de positie van Harmachis bewijst. Als hoofd van de Thebaanse Amonpriesters garandeerde hij de invloed van de farao in het machtige bolwerk van de Amontempel bij het huidige Karnak. In deze tempel zijn enkele beelden van Harmachis teruggevonden. Zijn laatste rustplaats vond de prins op de Thebaanse begraafplaats bij el-Asasif, waar ook deze papyrus ongetwijfeld gevonden is. Zijn dood viel rond 660 v. Chr., vlak voor een Assyrische invasie een eind maakte aan het Soedanese koningshuis in Egypte. Harmachis' zoon Harchebi slaagde er echter in om het Thebaanse opperpriesterschap nog jaren in handen te houden onder de nieuwe machthebber, de Egyptische farao Psammetichus I uit Saïs (664-610 v. Chr.). De papyrus toont het hiëratisch in zijn laatste, uiterst cursieve fase.

14 De droom van Nektanebo

Sakkara; Ptolemaeëntijd (±160-150 v. Chr.)
h. 18, b. 84 cm; goed geconserveerd, vergeeld.
inv. AMS 67; cat. I 396

Recto: De Droom van Nektanebo. Grieks, 5 kolommen, rest blanco. Zwarte inkt. Karikatuur onder kolom 5.

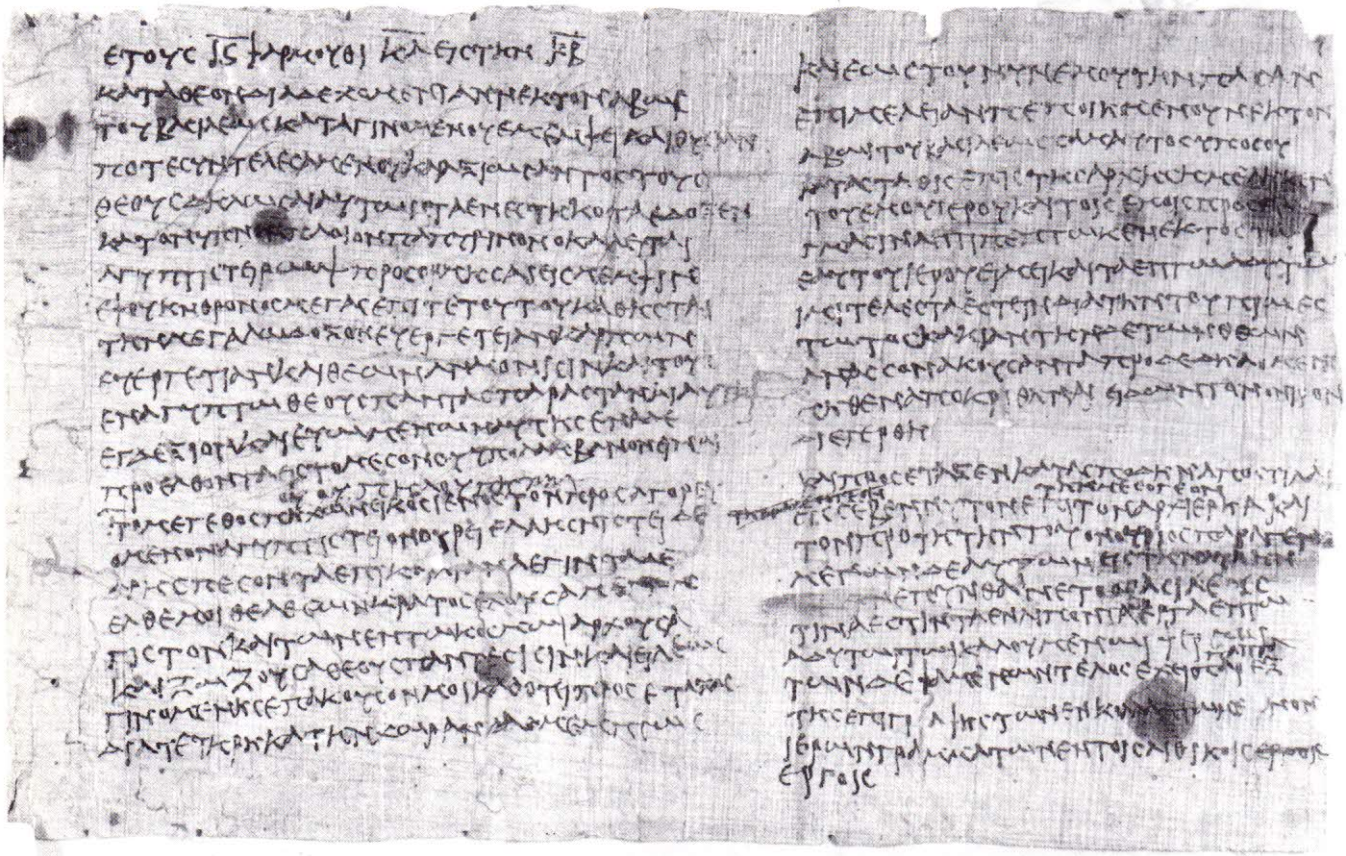

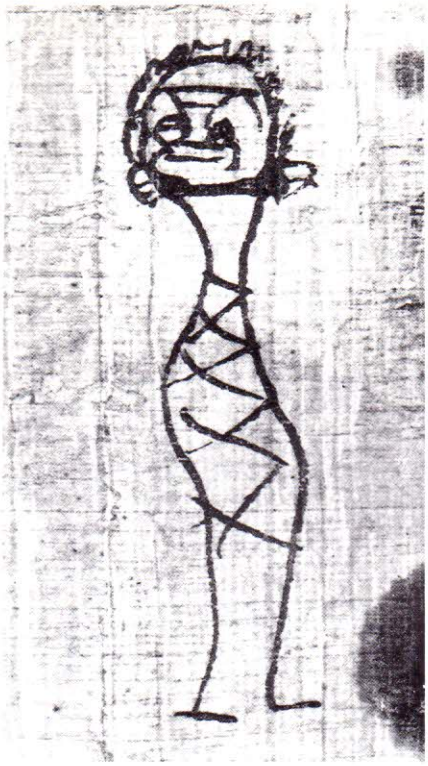

48
Een groot tekenaar was Apollonios niet ... of moet dit het beeldschone meisje voorstellen?

2/1Jaar 16, van de 21e Pharmoeti op de 22e. 2Het was een nacht met volle maan. 3Koning Nektanebo resideerde in Memphis, waar hij een offer 4had gebracht en vervolgens de 5goden had gevraagd hem de toekomst te tonen. Toen verscheen hem 6in een droom een bark van papyrusriet, zo één die in 7het Egyptisch roops *genoemd wordt, die afmeerde in Memphis. 8Aan boord was een grote troon, waarop gezeten was 9de stralende weldoenster van de veldvruchten 10en meesteresse der goden Isis, terwijl de 11goden van Egypte allemaal om haar heen stonden, 12ter rechter- en ter linkerzijde van haar. Toen kwam er één 13naar voren in hun midden, wiens lengte hij schatte 14op 21 el en die 15in het Egyptisch Onoeris wordt genoemd, maar in het Grieks 16Ares. Hij wierp zich op zijn buik en sprak als volgt: '17Kom mij te hulp, godin die van de goden de grootste macht heeft 18en die heerst over alles ter wereld 19en die het leven van alle goden bewaart, Isis, wees genadig 20en luister naar mij. Zoals U hebt verordend, 21heb ik het land nauwlettend bewaakt, 3/1maar hoewel ik tot op heden mijn uiterste 2best heb gedaan voor 3koning Nektanebo, heeft Samaus, die door U 4als bestuurder is aangesteld, 5mijn tempel verwaarloosd en mijn bevelen 6weerstreefd. Ik moet zelfs buiten 7mijn eigen tempel verblijven, want de (werkzaamheden) in het (*Pherso *genaamde) allerheiligste 8zijn slechts half voltooid door toedoen van de 9verdorvenheid van die bestuurder.' Toen de 10meesteres der goden deze woorden had aangehoord, 11antwoordde zij niets.*

*Nadat hij deze droom had gezien, 12werd hij wakker. 13Haastig beval hij een bericht te sturen 14naar het binnenlandse Sebennytos om de hogepriester en 15de profeet van Onoeris (te halen). Toen deze 16in de audiëntiezaal waren aangekomen, 17vroeg de koning: '18Wat zijn de onvoltooide werkzaamheden in het 19*Pherso *genoemde allerheiligste?'20En zij zeiden: 'Alles is af behalve 21de opschriften in uitgebeitelde 22hiërogliefen op het stenen 23metselwerk.'*

(fragment)

In 525 v. Chr. moest de door Psammetichus gestichtte 26e dynastie wijken voor een Perzische inval. Pas in 404 v. Chr. wist Egypte het juk van deze eerste Perzische overheersing af te schudden. Van de dan volgende inheemse farao's was Nektanebo II van de 30e dynastie de laatste (360-343 v. Chr.). Zijn regeringstijd was een periode van politieke en militaire activiteiten tegen de Perzen, die de Egyptische satrapie wilden heroveren. In 343 volgde de definitieve aanval van Artaxerxes III; de Deltasteden capituleerden, Nektanebo vluchtte naar de Soedan en voor Egypte begon de tweede Perzentijd. Tien jaar later zou Alexander de Grote de overheersers verdrijven en een Grieks bestuur vestigen.

In de latere volksoverlevering werd Nektanebo als een groot tovenaar gezien, de laatste persoon die de oeroude Egyptische magie nog beheerste. Zijn aanvankelijke militaire successen dankte hij aan de magische rituelen die hij in een geheim vertrek van zijn paleis uitvoerde met wassen soldaatjes en oorlogsschepen. Ook zou hij in 343 niet Zuidwaarts zijn gevlucht, maar Noordwaarts naar het Noord-Griekse Macedonië, waar hij zijn praktijken als waarzegger en magiër voortzette. Zelfs werd beweerd dat de bevrijder Alexander helemaal geen zoon was van de Macedonische vorst Philippus, maar van de in ballingschap levende Nektanebo. Alexanders overwinning was de wraak voor zijn vader Nektanebo's nederlaag!

Dat deze legenden niet alleen de Egyptenaren bezighielden maar ook de in het Nijlland levende Grieken, bewijst deze Leidse papyrus. Het handschrift is geïdentificeerd als dat van Apollonios, de zoon van een Macedonische huursoldaat, wiens archief is ontdekt bij het Serapeum van Sakkara (**6**, **16**, **17**). Apollonius' broer Ptolemaeus leefde hier als kluizenaar in aanbidding van de Apisstieren. De tekst verhaalt van een droom die Nektanebo in de nacht van 5 op 6 juli 343, dus vlak voor de Perzische inval, heeft gehad tijdens een bezoek aan Memphis. De toorn van Onoeris is een veeg teken: dit was immers de god van de Deltastad Sebennytos, de plaats van afkomst van de 30e dynastie! Geen wonder dat Nektanebo in allerijl een beeldhouwer uitzocht om de god te verzoenen. De uitverkorene, ene Petitis, hielp de vorst echter van de wal in de sloot. In plaats van direct te starten met het werk, ging hij eerst de bloemetjes buiten zetten met het vooruitbetaalde geld, 'van nature een wijndrinker' volgens de tekst. Tot overmaat van ramp ontmoet hij een beeldschoon meisje ... en dan breekt Apollonios plotseling af, tekent nog een poppetje en laat de papyrus blanco. Nooit zullen we weten of Petisis medeverantwoordelijk was voor de ondergang van de 30e dynastie ...

49
*Eén van de bekendste monumenten van Nektanebo II is zijn breccia sarcofaag, versierd met motieven uit het boek Amdoeat (**11**). De koning is er nooit in begraven; het voorwerp diende in Alexandrië tot badkuip (uit die tijd dateren de ronde gaten), werd door de expeditie van Napoleon meegenomen en door de Engelsen geconfiskeerd en belandde zo in het British Museum in Londen.*

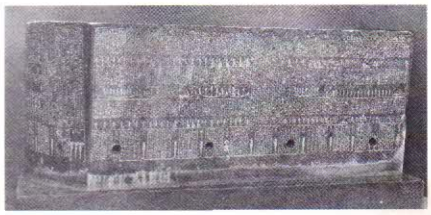

15 De vergoddelijking van Nesnacht

Thebe (?); Ptolemaeëntijd (± 300-100 v. Chr.)
h. 31, b. 680 cm; begin fragmentarisch.
inv. CI 11a; cat. T 1

Recto: Dodenboek van Nesnacht. Hiërogliefen in rode en zwarte inkt, vignetten in zwart, rood, geel, roze en blauwgroen. Leesrichting van rechts naar links.

[1]*De spreuk van de meerpaal.* Te reciteren door *Osiris Nesnacht, oprecht van stem, geboren aan : 'Ik ben de ziel van het grote lijk* [2]*dat in Reheb ligt. Hij is (het bevel samen met . . .),* [3]*de bescherming van het lijk van Harirnoe, de meester. O ziel der zielen.'*

[4]*Een andere spreuk om er als een gerechtvaardigde uit te komen.* Te reciteren door *Osiris Nesnacht, oprecht van stem: 'Heil U, Sachmet-Bastet-Rat,* [5]*meesteresse der goden, de gevleugelde, meesteresse van de rode sjerp, van de witte en de rode kroon, enige op het hoofd van haar vader, boven wie* [6]*er geen goden zijn, groot van toverkracht, . . .* [7]*. . . is Uw naam, de grote, de edele van haar vader in de westelijke horizon, voor eeuwig* [8]*en altijd. Sa, koningin van Parhap, het zonneoog, Sachmet de grote is haar naam, en Evenbeeld is de naam van Moet.'*

[9]O verhevene, o verhevene, . . .

[19] *De spreuk om een vlam te doen ontstaan onder het hoofd van een overledene.* Te reciteren door *Osiris Nesnacht, oprecht van stem, geboren aan* [20]*Iemand, oprecht van stem: 'Heil U, leeuw, groot van kracht, hoog van (verenkroon), heer van de kroon, voorzien van de* [21]*gesel. U bent de phallusbezitter, krachtig bij zijn zonsopkomst, de stralende* [22]*wiens opkomst geen grenzen kent. (U bent een god . . .).* [23]*Hij is gelijk aan U, en omgekeerd.'* (fragment)

52
Deze beschilderde lijkwade stamt al uit de Romeinse tijd. De voorstelling van een nimbus rond het hoofd van de dode is zeer zeldzaam (Rijksmuseum van Oudheden, Leiden, 2e eeuw na Chr.).

Ten tijde van de 26e dynastie (664-525 v. Chr.) onderwierpen geleerde priesters de eeuwenoude teksten van het Dodenboek aan een kritische bewerking. Deze zogenaamde Saïtische recensie had onder andere tot gevolg dat vele spreuken hun oorspronkelijke gedaante terugkregen, bevrijd van alle later ingeslopen fouten en verlezingen. Het dodenboek van Nesnacht toont echter hoe in nauwelijks vier eeuwen deze correcties door nieuwe tekstcorrupties werden tenietgedaan. Geen wonder, want het Middelegyptische taaleigen van deze teksten was in deze tijd al zo'n tweeduizend jaar oud. Bijna niemand was nog in staat zulke verouderde spreuken te begrijpen. Ook het traditionele hiërogliefenschrift was voor iemand die het moderne demotisch gewend was, vrijwel onleesbaar.

Het vertaalde fragment geeft het einde van Nesnachts handschrift. De vele haakjes en puntjes geven al aan waar de tekst onbegrijpelijk wordt, terwijl één spreuk zelfs totaal onleesbaar is en nauwelijks nog een herkenbaar woord bevat. Het fragment start met de titel van spreuk 165, waarop echter de tekst van spreuk 163 volgt. Dan komt spreuk 164, de geheel onleesbare 165 en tenslotte spreuk 162. Alle teksten zijn tot het uiterste verkort om niet meer plaats in te nemen dan de bijbehorende vignetten langs de bovenrand.

Volgens traditie was spreuk 162 de laatste van het Dodenboek. De papyrus van Nesnacht, die keurig netjes met spreuk 1 begint, eindigt dan ook met 162. Het betreft een toverformule die de dode een vlammengloed of lichtschijn rond zijn hoofd moest geven: de nimbus of stralenkrans die als teken van goddelijkheid ook in de iets latere vroeg-Cristelijke kunst zo'n grote rol speelt. De spreuk richt zich daarbij tot de in het vignet afgebeelde hemelkoe, moeder van de zonnegod, en tot de zonnegod zelf. Een symbool van deze nimbus was de onder het hoofd van de mummie gelegde hypocephaal, een ronde schijf van brons of cartonnage met magische spreuken en afbeeldingen.

De spreuken 163 tot 165 hebben betrekking op zulke beschermende voorstellingen en amuletten. Met nog een groot aantal andere formules werden zij door de Egyptenaren aangeduid als 'Spreuken die uit een ander boek zijn overgenomen als aanvulling op het Uitgaan bij Dag'. We vinden deze *Chapitres supplémentaires* dan ook pas vanaf de Saïtische dynastie. Ze zijn sterk magisch van karakter en bevatten veel onverstaanbare tovernamen. Terwijl het oorspronkelijke Dodenboek gedomineerd wordt door de goden Re en Osiris, vinden we hier plotseling de Thebaanse god Amon. In de Late Tijd werd deze als opperwezen vereerd. Hem werden de attributen verleend van steeds meer andere goden, zoals de hybride 'pantheïstische' wezens van de vignetten laten zien. In spreuk 164 is het Amons gemalin Moet die een soortgelijke plaats inneemt door identificatie met andere godinnen.

51
De hypocephaal van de zangeres van Amon Tanetirt vertoont dezelfde pantheïstische wezens als de vignetten van Nesnacht. Centraal staat het vierkoppige opperwezen; let ook op de hemelkoe en de zonnebarken (Rijksmuseum van Oudheden, Leiden, ± 300 v. Chr.).

16 Huwelijksacte van Petisis

Sakkara; Ptolemaeëntijd (130 v. Chr.)
h. 31.5, b. 66 cm; begin door oprollen beschadigd.
inv. AMS 17; cat. I 373a
Recto: Huwelijkscontract. Demotisch, 7 regels en Grieks, 2 regels. Zwarte inkt.
Verso: Lijst van getuigen. Demotisch, 16 namen. Zwarte inkt.

[1]*Jaar 40, eerste overstromingsmaand, dag 6, van de farao's Ptolemaeus en Kleopatra, zijn vrouw, de weldadige goden (Euergetai); waarin priester is van Alexander en van de onheil afwerende goden (Soteres) en van de broedergoden (Philadelphoi) en van de weldadige goden (Euergetai) en van de vaderlievende goden (Philopateres) en van de stralende goden (Epiphaneis) en van de god wiens vader verheven is (Eupator) en van de moederlievende god (Philometor) [2]en van de weldadige goden (Euergetai); waarin priester is van Isis . . .; waarin draagster is van de kampprijs voor Berenike de weldadige (Euergetes); waarin draagster is van de gouden mand voor Arsinoë de broederlievende (Philadelphos); waarin priesteres is van Arsinoë de vaderlievende (Philopator) die bij de farao is.*
De godszegeldrager [3]Petisis, zoon van Chenoefis, wiens moeder Heribastet is, heeft verklaard aan de vrouw Taäwa, dochter van de godszegeldrager Djedhor, wier moeder Taïmhotep is: 'Ik heb je tot mijn vrouw gemaakt. Je hebt me tevreden gesteld met de 750 zilverlingen, dat is 3750 staters - namelijk 750 zilverlingen die in geld bedragen 2 talenten en 150 zilverlingen tegen een koers van 24 koperobolen voor 2 kite. *Ik heb ze uit je hand ontvangen en ik ben [4]er mee tevreden, want het is het volledige bedrag zonder enig restant. Als ik van nu af aan van je wil scheiden, en evenzo als jij van me wegloopt, dan zal ik je de bovengenoemde 750 zilverlingen teruggeven, op een dag binnen een termijn van 30 dagen, ingaande wanneer ik van je scheid of evenzo wanneer jij van me wegloopt. Als ik je die 750 bovengenoemde zilverlingen niet geef, binnen de 30 genoemde dagen, dan moet ik je een kwart* oipe *graan (± 5 liter) [5]dagelijks geven . . . en een halve* hin *olie (± 0.25 liter) maandelijks en 7 zilverlingen 5* kite, *dat is 37 1/2 stater - namelijk 7 zilverlingen 5* kite *tegen een koers van 24 koperobolen voor 2* kite *- als geld voor je maandelijkse*

onkosten . . . en 200 zilverlingen, dat is 1000 staters - namelijk 200 zilverlingen tegen een koers van 24 koperobolen voor 2 kite *- als je jaarlijkse kleedgeld, te betalen in dat huis waar je belieft te verblijven. Jij bent zelf gevolmachtigd* [6]*wat betreft deze schuld, namelijk je voedsel en kleding, je olie en het geld voor je onkosten, die te mijnen laste komt en die ik je moet geven. Alles wat ik bezit en wat ik nog zal verwerven, is het onderpand voor alle bovengenoemde bepalingen van dit contract. Ik zal niet kunnen zeggen: 'Ik heb je het geld daarvoor al gegeven,' zolang bovengenoemd contract zich nog in jouw handen bevindt.'*
Hierbij heeft de vrouw Heribastet, dochter van de godszegeldrager Pache, [7]*die de moeder van Djedhor is, zijn moeder, verklaard: 'Ontvang het bovengenoemde contract uit handen van godszegeldrager Petisis, zoon van Chenoefis, wiens moeder Heribastet is, mijn oudste zoon, voornoemd. Laat hij je behandelen overeenkomstig alle bovengenoemde bepalingen en overeenkomstig wat boven geschreven staat. Handel zelf ook naar alle bovengenoemde bepalingen. Ik verklaar me er mee tevreden. Wanneer hij je niet zal behandelen overeenkomstig het bovengenoemde contract, dan zal ik het je doen, uit verplichting en zonder dralen.'*
Geschreven door Nacht . . ., de zoon van Har . . .

[8]*In jaar 40 op de 6e Phaophi is het in het Anubieion geregistreerd* [9]*door Herakleides, de ondergeschikte van Theon.*

52
Het werkterrein van Petisis: het woestijnplateau bij het dorpje Sakkara. De foto toont de trappenpiramide van koning Djoser en de piramide van farao Oeserkaf, gezien van het Serapeum.

Hoe vrij de positie van de Egyptische vrouw was, blijkt pas goed bij vergelijking met de andere culturen van de oudheid. Het was zeer uitzonderlijk dat Egypte voorzag in uitstekende erf- en alimentatieregelingen, dat vrouwen er zelfstandig roerend of onroerend goed, een vermogen of personeel konden bezitten en beheren, dat ze eigen inkomsten konden hebben en eigenmachtig rechtszaken konden aangaan, ongeacht hun burgerlijke staat. Het huwelijkscontract van Petisis en Taäwa is een goede illustratie van die rechtszekerheid. Hoewel de bruidsschat meestal door de man werd ingebracht, is het hier de vrouw die het beginkapitaal levert voor dit zuiver economische contract. Dit kapitaal dient als een soort borgsom, te retourneren bij ontbinding van het huwelijk op straffe van een alimentatieverplichting. De moeder van de bruidegom stelt zich garant voor de naleving van het contract; man en vrouw zijn dus volstrekt gelijkwaardige rechtspersonen. Aanvullende contracten konden te zijner tijd, na de geboorte van de kinderen van het echtpaar, de erfrechten van vrouw en nageslacht regelen.
Dit 'trouwboekje' biedt genoeg details om ons een idee te geven van het milieu waarin het huwelijk zich afspeelde. Zowel bruid als bruidegom komen uit de kringen van de lagere Memphitische priesters. In het Serapeum, het Grieks-Egyptische bedevaartsoord in de woestijn bij Sakkara, dienden zij de goden Osorapis (Serapis) en Osoromnevis en zorgden zij voor de begrafenis van de aan hen geheiligde stieren (**6**). Hun woonplaats was ook bij het tempelterrein gelegen en het contract is waarschijnlijk in Petisis' huis aldaar gevonden. Diens familiearchief bevatte nog meer acten, niet alleen in de landstaal, het demotisch, maar ook in het Grieks, de taal van de Ptolemaeïsche overheersers (**17**). De contracten zijn gedateerd met het regeringsjaar van de farao, hier Ptolemaeus VII Euergetes II, en met de vermelding van de jaarpriesters voor de eredienst van de vergoddelijkte vorst en diens voorgeslacht tot en met Alexander de Grote. Deze jaarpriesters zijn hier niet met name genoemd maar blanco gelaten. Het trouwboekje draagt bovendien een datering in het Grieks, toegevoegd door de 'burgerlijke stand'. Het Anubieion was de aan de dalrand gelegen tempel en begraafplaats voor de aan de god Anubis gewijde heilige honden. Kennelijk bevond zich op het tempelterrein ook een administratief centrum voor het hele bedevaartsoord van Sakkara.

17 Petisis in moeilijkheden

Sakkara; Ptolemaeëntijd (99 v. Chr.)

h. 45.5, b. 45 cm; op de vouwen beschadigd, zegel uitgescheurd.

inv. AMS 6; cat. I 399

Recto: Koninklijk Besluit. Grieks, 22 regels. Zwarte inkt. Ondertekening en aangehecht zegel.

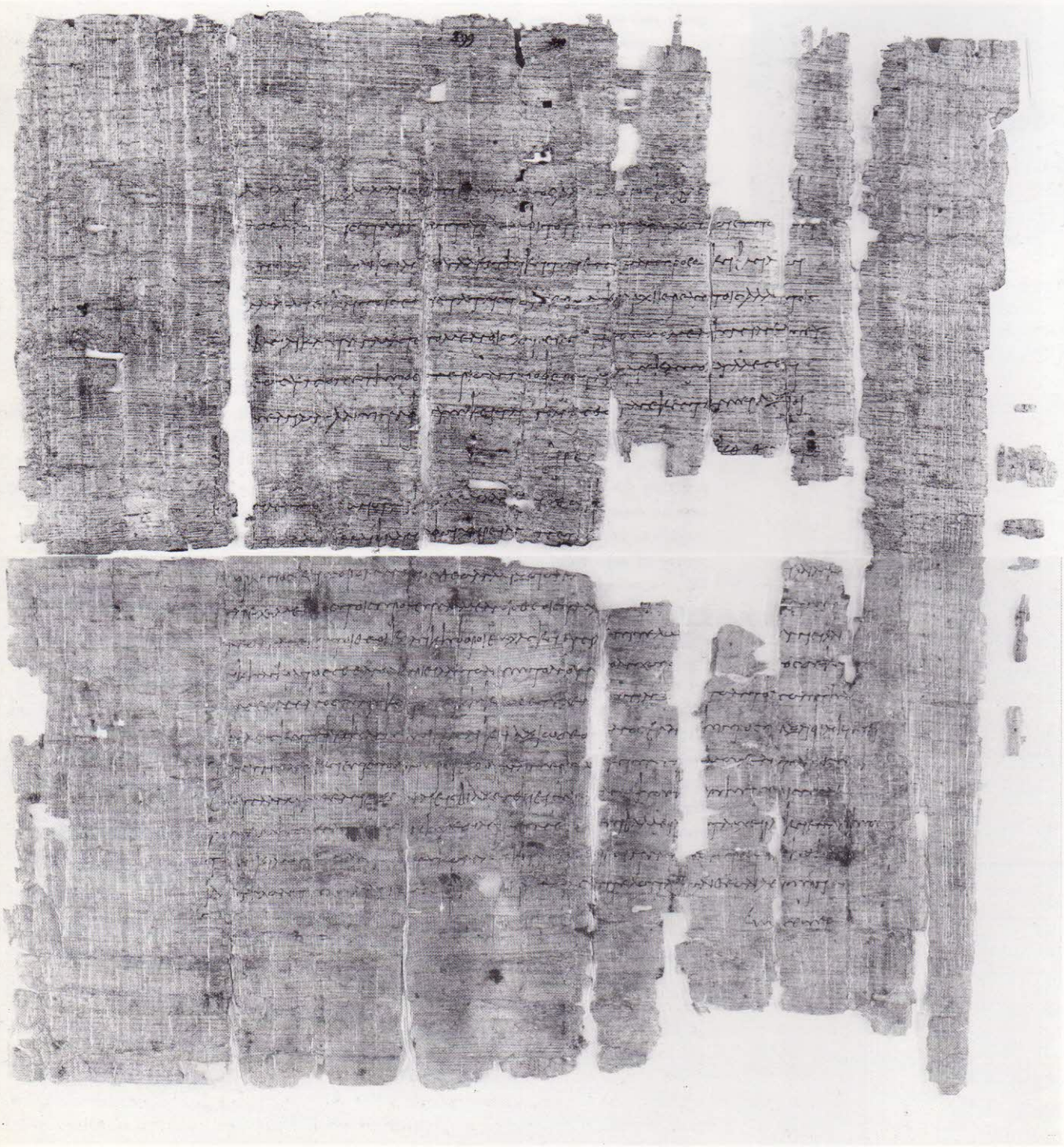

[1]Koning Ptolemaeus, bijgenaamd Alexander, en koningin Berenike, [2]de zuster, groeten de stadhouder van de Memphitische gouw en de vestingcommandant en de commissaris [3]van politie en het politiehoofd en de schatmeesters en de konings-[4]schrijver en de tempelopzichters en de hogepriesters en de overige [5]koninklijke beambten. Van het ons [6]door Petisis overhandigde verzoekschrift, betreffende zijn klacht dat hij iedere keer wordt gemolesteerd [7]door bepaalde personen, volgt hieronder een afschrift. Laat alles gebeuren zoals hij het wenst.
[8]Met beste wensen, ... Jaar 16, de 29e Dios, de 29e Thoth.

[9]Aan koning Ptolemaeus, die ook Alexander genoemd wordt, de Moederlievende god (Philometor), en aan koningin Berenike, [10]de zuster, de Broederlievende godin (Philadelphos), een groet van Petisis, de zoon van Chenoefis, de opperbegraver van [11]Osorapis en Osoromnevis, de eeuwig levende oppergoden. Daar ik vele noodzakelijke diensten [12]bewijs aan de bovengenoemde goden, door mijn handen in aanbidding naar hen uit te strekken en de [13]gebeden en offers te brengen ten gunste van U, overwinning brengende oppergoden, opdat zij U gezondheid geven en [14]overwinning, kracht, macht en heerschappij over de onder de hemel liggende landen, en omdat ik daarbij [15]te onrechte iedere keer en bij herhaling wordt gemolesteerd en bedreigd door enkele personen alhier, [16]heb ik tot U mijn toevlucht genomen en verzoek ik smekend om alstublieft opdracht te geven aan Philokrates, [17]Uw neef en secretaris, om ten aanzien van mij en mijn huis een instructie uit te vaardigen waarin [18]staat dat het niemand is toegestaan daarin binnen te dringen, noch er iets uit te ontvreemden [19]op enige wijze, noch mij te bedreigen, noch de hand aan mij te slaan; verder alstublieft om aan [20]mijn huis zelf een wit bord op te hangen met deze verordening en om de koningsschrijver hiervan op de hoogte te stellen, [21]opdat ik door toedoen van Uw genadigheid de dienst voor de goden weer kan verrichten.
[22]Het ga U goed.

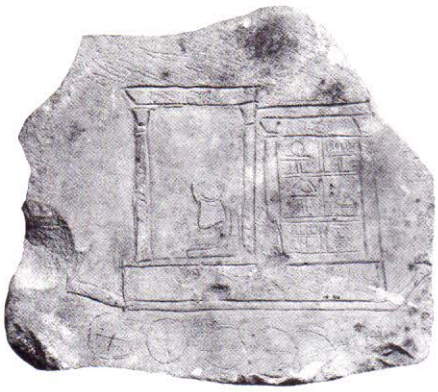

53
Voorstellingen van de begrafenis van een Apis-stier zijn uiterst zeldzaam. Hier zien we de mummie in een katafalk met versiering van uraeusslangen en amuletten; dit geheel wordt vervoerd in een bark op een wagenonderstel (Rijksmuseum van Oudheden, Leiden, ± 3e-1e eeuw v. Chr.).

Ook deze papyrus stamt uit het archief van de Serapispriester Petisis. Het uitzonderlijke formaat en de fijne structuur van het blad zijn kenmerken van de fijnste kwaliteit papyrus, die *basilikos* of *charta regia* 'koningspapier' werd genoemd. Dat deze kwaliteit inderdaad in gebruik was voor koninklijke verordeningen, bewijst het aangehechte sluitzegel van klei, dat de koninklijke adelaar der Ptolemaeën vertoont. Het meest uitzonderlijke van dit stuk is echter dat de ondertekening van het besluit (regel 8) later en in een ander handschrift dan de rest van de tekst is toegevoegd. We kunnen daarbij slechts concluderen dat we met een persoonlijke paraaf van koning Ptolemaeus IX Alexander I te maken hebben! Terwijl de papyrus nu een gat heeft na deze paraaf, moet daar vroeger een tweede zegel gezeten hebben bij wijze van handtekening. Andere papyri met een ondertekening van een Egyptische vorst zijn niet bekend!
In deze acte zien we Petisis terug als een oudere man, dertig jaar na zijn bruiloft en in aanmerkelijk minder zonnige omstandigheden. Behalve dit stuk zijn er nog drie andere Leidse papyri die ons de ernst van de situatie duidelijk maken. In de woonwijk rond het Serapeum van Sakkara huisden enkele lieden die onze vriend het leven zuur maakten door invallen in zijn huis en molest tegen zijn persoon. Zelfs enkele ambtenaren van het Memphitische goevernement waren daarbij betrokken. Ten einde raad schreef de priester een smeekschrift aan de koning zelf en wist dit aan de vorst toe te stoppen tijdens diens bezoek aan Memphis in 99 v. Chr.
Ptolemaeus reageerde direct. Het betrof immers niets minder dan een geval van rassenrellen, waarbij Griekse bestuursambtenaren een lid van de invloedrijke inheemse priesterstand hadden mishandeld. Aangezien de nationalistische opstanden ten tijde van zijn voorgangers Ptolemaeus nog te vers in het geheugen lagen, besloot de vorst om Petisis de gewenste bescherming tegen zijn plaaggeesten te verlenen om zo verdere onrust in het Memphitische gebied in de kiem te smoren. Petisis kreeg zelfs een tweetalig bord aan zijn huismuur met de tekst van de verordening in het Grieks en in het demotisch. Helaas mocht dit alles niet baten. In Petisis' huis in een kladje gevonden met daarop het concept voor een tweede smeekschrift: een Griekse ondergeschikte van de stadhouder, Numenios, had toch een inbraak gepleegd, zodat een nieuwe verordening aan het stadhouderlijk bureau noodzakelijk leek. De afloop van deze zorgelijke gebeurtenissen is niet voor ons bewaard gebleven ....

18 Lessen van levenswijsheid

Thebe (?); Romeinse keizertijd (1e eeuw na Chr.)
h. 30, b. 613 cm; 9 kolommen van het begin verloren, fragmenten daarvan in andere collecties.
inv. F 95/5.1

Recto: Wijsheidsleer. Demotisch, 35 kolommen. Zwarte inkt. Palimpsest.
Verso: Blanco. Reparatie achter kolom 10 door middel van een stukje papyrus met 6 regels Grieks in zwarte inkt.

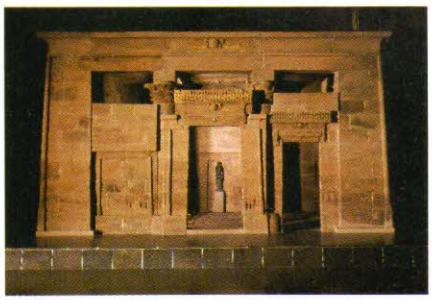

54
Rond het begin van onze jaartelling was Egypte nog trouw aan de oude godsdienst. De Romeinse keizers wilden in Egypte als farao's beschouwd worden en bouwden daarom tempels voor de Egyptische goden (tempels van Taffeh in Nubië, nu in het Rijksmuseum van Oudheden, Leiden, begin van onze jaartelling).

25/1Ook de kleinste wind kan het schip voortstuwen,
Ook de kleinste bij kan honing verzamelen,
Ook de kleinste mier kan de veldvruchten wegslepen,
Ook de kleinste sprinkhaan kan de wijnstok verwoesten,
5Ook de kleinste misdaad spoedt zich naar de dood,
Ook de kleinste weldaad blijft niet voor God verborgen.
Want talrijk zijn de kleine dingen die vrees waard zijn,
Maar zeldzaam de grote dingen die bewondering waard zijn.
Er zijn mensen die het kwaad vrezen maar toch een groot kwaad begaan,
10Er zijn mensen die ophef maken over een belediging maar toch medeplichtig zijn.
Er is echter geen wijze die vreest maar zich niet in acht neemt,
En er is ook geen dwaas die bedriegt maar niet door het kwaad getroffen wordt.
Ons toekomstig lot en geluk worden door God beschikt. Totaal 44 (regels).
Eénentwintigste les - de manier om niet beledigd te worden door zelf niet te beledigen.
15Wanneer een hand zonder hebzucht is, wordt zijn bezitter niet veracht.
In een stad waar je geen familie hebt, is je hart je familie,
Want wie een goed karakter heeft, wordt altijd door mensen omringd.
Houd niet teveel van je buik, maar erken de schaamte en veronachtzaam de stem van je hart niet,
Want wie één daarvan veronachtzaamt, geeft aanstoot op straat.
20Ga niet staan dansen voor de mensen, trek geen gezichten voor de menigte.
Laat er geen verschil zijn tussen je tong en je hart wanneer je op een vergadering geraadpleegd wordt:
Alleen een onoprecht man verzwijgt voor een ander wat in zijn hart is,
Terwijl wat hij eigenlijk wenst niet in zijn raad voorkomt.
24Wees niet bangelijk, wees niet sloom, maak je geen overbodige zorgen.
(fragment)

Deze papyrus werd in 1895 in Achmim aangekocht door bemiddeling van een in Egypte wonende Nederlander, J.H. Insinger. Enige tijd eerder was de 'Papyrus Insinger' al aangeboden aan het Louvre in Parijs. Het handschrift was toen nog geheel gaaf en moet tijdens de terugreis naar Egypte zwaar beschadigd zijn. In de huidige staat is ongeveer een vijfde deel van de tekst verloren gegaan, al heeft men nog enkele brokstukken kunnen terugvinden in een Parijse verzameling. Daar werden ook fragmenten aangetroffen van een beroemde Straatsburgse papyrus met vertellingen over koning Pedoebastis. Men neemt dan ook aan dat beide manuscripten, die bovendien hetzelfde demotische handschrift vertonen, uit eenzelfde Thebaans archief stammen.
De Papyrus Insinger bevat een afschrift van één der laatste wijsheidsleren uit de Egyptische literatuur. Zulke leren vinden we in Egypte vanaf het late Oude Rijk, rond 2300 v. Chr. Meestal zijn het de wijze woorden van een oude ambtenaar met veel levenservaring. Zijn lessen waren zowel voor zijn persoonlijke leerlingen bestemd als voor toekomstige generaties. Voor zover ze voor ons zijn bewaard gebleven, werden deze teksten namelijk nog eeuwenlang gebruikt in het schoolonderricht (**1**, **3**). Daardoor hebben we vaak meerdere afschriften van één tekst; ook van de Papyrus Insinger bestaat een kopie op enkele fragmenten in Kopenhagen.
De Egyptische wijsheidsleren zijn lang niet allemaal van hetzelfde kaliber. Naast oppervlakkige en soms vermakelijke gedragsregels, zedepreken en aanwijzingen voor de eti-

55
Pas enkele eeuwen later begon de Egyptische cultuur een nieuw karakter te krijgen waarin plaats was voor sterke Griekse en Romeinse elementen en voor het Christelijke geloof (grafstèle, Rijksmuseum van Oudheden, Leiden, eind 3e - begin 4e eeuw na Chr.).

quette in de ingewikkelde Egyptische maatschappij vinden we soms verheven gedachten over de specifieke plaats van de mens in de schepping. Centraal staan dan begrippen als eigen verantwoordelijkheid tegenover predestinatie, persoonlijk initiatief tegenover het lot, goddelijke voorzienigheid tegenover schuld en zonde. De wijze wordt gecontrasteerd met de dwaas of onbezonnene die God noch gebod erkent. Aan de hand van concrete voorbeelden wordt de Weg des Levens of de Weg van God aangeduid. Het is namelijk opmerkelijk dat deze teksten de term 'God' prefereren boven de vermelding van specifieke godennamen. Deze laatste ontbreken echter niet geheel; er is dan ook geen sprake van monotheïsme, maar van een vorm van henotheïsme (**4**). Van al deze tradities vormt de tekst van de Papyrus Insinger, waarschijnlijk opgesteld door een tijdgenoot van Christus wiens naam met het begin van de tekst verloren is gegaan, een voorbeeld dat uitblinkt door soberheid, ingetogenheid en vroomheid. Geen wonder dat het vroege Christendom juist in Egypte zo'n rijke voedingsbodem aantrof!

19 Minnedranken en andere magie

Thebe; Romeinse keizertijd (3e eeuw na Chr.)
h. 25, b. 373 cm; vergeeld, eerste helft in het British Museum, begin en eind verloren.
inv. AMS 65; cat. I 383

Recto: Magische teksten. Demotisch, 20 kolommen. Vele glossen in hiëratisch, Grieks en Oud-Koptisch. Zwarte inkt, rubra, kaders rond de kolommen.

Verso: Idem, 27 kolommen met korte notities.

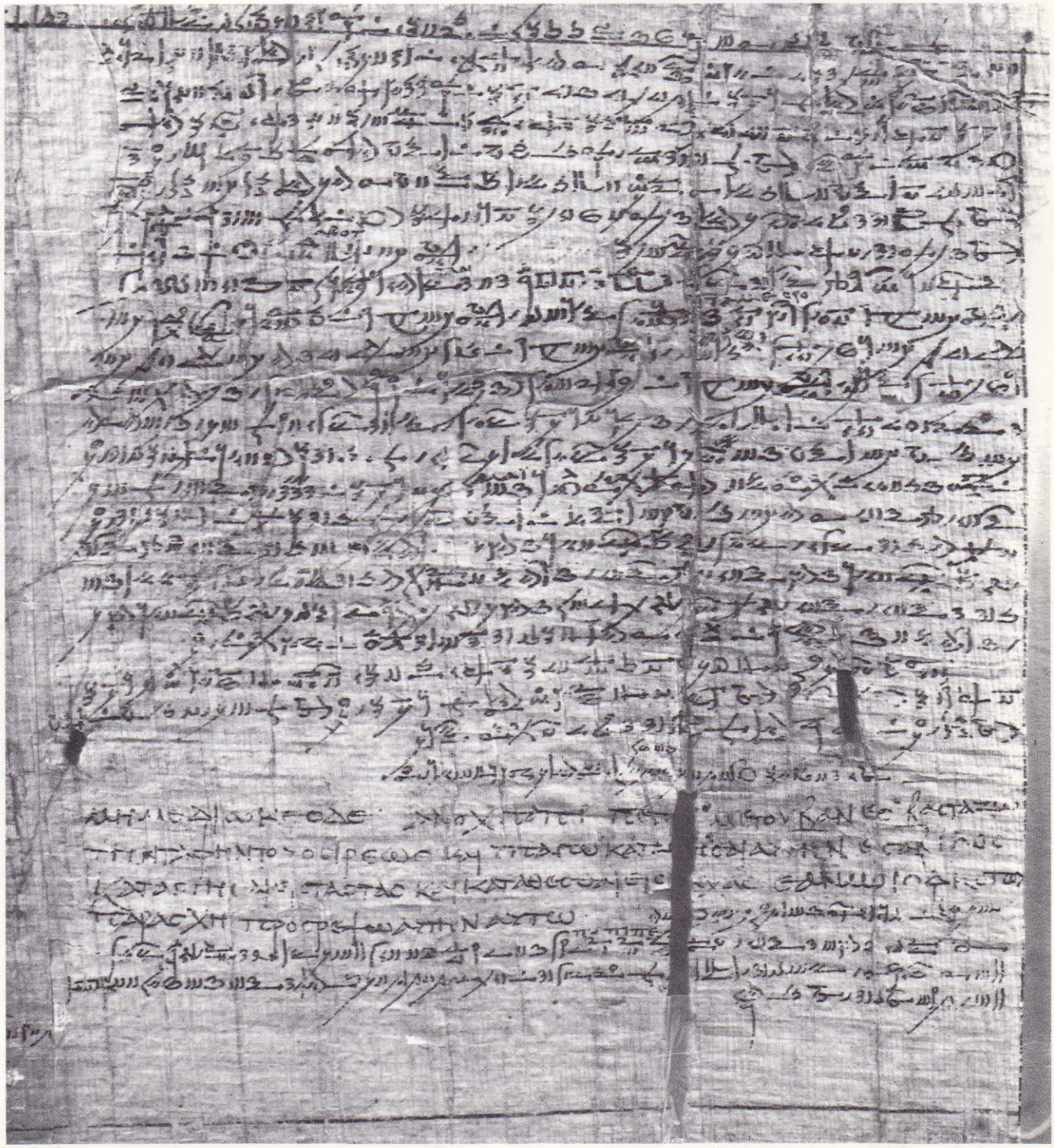

56
Het goddelijke gezin van Osiris, Isis en hun zoon Horus genoot in de Late Periode een grote verering, juist door het sterk menselijke en emotionele karakter van hun mythologische wederwaardigheden (Rijksmuseum van Oudheden, Leiden, ± 600-300 v. Chr.).

[15]/[1]*Een drank*
Je neemt een stukje hoofdhuid van een man die door geweld gestorven is, [2]en zeven gerstekorrels die bij een dode begraven hebben gelegen. Je wrijft ze samen met tien oipe – *[3]volgens anderen negen – appelpitten. Je voegt bloed toe van een vlo van een zwarte hond, en nog een beetje [4]bloed van je tweede vinger uit de ader van je linkerhand, en verder je eigen zaad. Je [5]wrijft dat alles samen en doet het in een beker wijn. Je voegt nog drie druiven toe van de [6]eerste van de wijnoogst, vóór je het laat proeven of ervan laat uitgieten. Je spreekt zeven keer de onderstaande spreuk er over uit [7]en dan laat je het de vrouw drinken. Daarbij bind je de huid van bovengenoemde vlo in een reep koningslinnen; [8]je bindt deze om je linkerarm.* De bijbehorende spreuk. Te reciteren: *'Ik ben waarlijk de god uit Abyos in [9]zijn geboortevorm, tegenover Isis, de vuurdraagster die op de genadestoel van het Lot zit. [10]Ik ben die verschijningsvorm van Re, Sitamesro is mijn naam. Ik ben die verschijningsvorm van de Generaal, groot van kracht, dat [11]zwaard dat de geweldenaar velt. De Grote Vlam is mijn naam. Ik ben die verschijningsvorm van Horus, die vesting, dat zwaard. Die-[12]de-geweldenaar-velt is mijn naam. Ik ben die verschijningsvorm van de Verdronken God, over wie de boeken getuigen, die hier op de oever rust in [13]de grote rustplaats van Abydos. Het bloed van Osiris getuigt tegenover Isis, waneer men het in [14]deze beker wijn doet. Geef het, het bloed van Osiris, dat hij aan Isis gaf om haar in haar hart een liefde voor hem te laten opvatten, [15]bij nacht en bij dag, op ieder moment, onophoudelijk. Geef het, het bloed van Iemand, zoon van Iemand, om het toe te dienen [16]aan Iemand, dochter van Iemand, heden in deze beker wijn, om haar in haar hart een liefde voor hem te laten opvatten, [17]die liefde die Isis voor Osiris opvatte, zodat ze hem overal achterna liep. Laat Iemand, de dochter van Iemand, ook zo doen, [18]zodat ze Iemand, de zoon van Iemand, overal gaat zoeken. Die hartstocht die Isis voor Horus van Edfoe voelde, [19]laat Iemand, dochter van Iemand, die ook zo voelen, zodat ze verliefd wordt op hem, zodat ze gek op hem wordt, zodat ze heet wordt door hem, zodat ze hem [20]overal achterna loopt, omdat haar hart in vuur en vlam staat als ze hem niet te zien krijgt.'*
[21]Een andere *methode hiervoor*
Een afgeknipt randje van je vingernagel en appelpitten met bloed [22]uit je bovengenoemde vinger opnieuw. Je wrijft de appel fijn, je doet er bloed over en je doet het in de beker wijn. [23]Je spreekt de spreuk er zeven keer over uit en je laat het de vrouw direct opdrinken.
[24]Om een chef onder ogen te kunnen komen die je uitscheldt en niet met je wil praten [25]Val me niet lastig! Ik ben Papipetoe Metoebanes. Ik draag [26]het lijk van Osiris en ben bezig het naar Abydos te brengen [27]om het naar de begraafplaats te brengen en het in Alchai neer te leggen. Als X me vandaag [28]aanvalt, dan zal ik het hem toegooien.
Deze spreuk opnieuw in het Egyptisch luidt als volgt:
[29]Val me niet lastig, jij Iemand! Ik ben Papipetoe (glosse: Papipetoe) Metoebanes. Ik draag het lijk van Osiris [30]en ben bezig het naar Abydos te brengen om het te doen rusten in Alghah. Als het gebeurt dat iemand me vandaag uitscheldt, [31]dan werp ik het af. (Zeven keer zeggen).
(fragment)

57
Magische handelingen speelden ook in de officiële tempelcultus een grote rol. Zo werd er bij voorbeeld jaarlijks een Osirismummie van klei en graankorrels vervaardigd om vruchtbaarheid en nieuw leven te garanderen (Rijksmuseum van Oudheden, Leiden, 3e-1e eeuw v. Chr.).

Deze papyrus werd in 1828 door het museum aangekocht met een groot gedeelte van de verzameling D'Anastasi. Toen de rest van deze verzameling dertig jaar later in Parijs werd geveild, kocht het British Museum, zonder het direct te beseffen, de andere helft van dit handschrift, die kennelijk pas na 1828 door D'Anastasi verworven was. Sindsdien staat de papyrus bekend als de Magische Papyrus Londen/Leiden. Het belang van dit handschrift ligt niet in de eerste plaats in zijn inhoud: magische teksten hebben we te over uit alle perioden van de Egyptische geschiedenis (**3**, **20**). Dit handschrift geeft echter naast de demotische tekst verklarende toevoegingen in het Grieks. Soms hebben deze zelfs het karakter van letterlijke vertalingen; aldus was deze papyrus van onschatbare waarde bij de ontcijfering van het demotisch. Andere glossen zijn zo mogelijk nog interessanter, omdat ze het moeilijke demotisch omzetten in de eigentijdse spreektaal, die al met Griekse letters werd geschreven: de oudste fase van het Koptisch. Tenslotte zijn enkele woorden genoteerd in het totaal verouderde hiëratische schrift.
Deze papyrus was een soort voorbeeldboek voor een plattelandsmagiër. De invloed van de Griekse en Romeinse overheersers - sinds 31 v. Chr. was Egypte een provincie van het Romeinse Rijk - blijft beperkt. Verwijzingen naar Egyptische goden en hun mythologie hebben de overhand. Toch vinden we daarnaast een groot aantal toverwoorden (**15**), je reinste abacadabra, die bekend zijn uit de Grieks-Romeinse en Joodse magische teksten uit Alexandrië. Ook in het gebruik van de rietpen en in zijn beheersing van het Grieks toont de auteur zich 'modern'. Zonder enige ordening heeft hij recepten voor medicijnen en toverdranken, magische spreuken voor diverse gelegenheden en aanwijzingen voor het oproepen van verschijningen (**14**) en orakels (**24**) neergeschreven.
Het vertaalde fragment geeft een recept voor een liefdesdrank. De minnaar-in-spé geeft het brouwsel zijn eigen identiteit door de toevoeging van bloed, zaad of een vingernagel. De bijbehorende toverspreuk verzekert dat het resultaat de vurige liefde van Isis voor Osiris zal evenaren. Van totaal andere orde is de laatste spreuk van deze kolom. Wie het aan de stok heeft met zijn chef, kan hem nu in het Grieks of in het Egyptisch bezweren. Per slot van rekening spraken de meeste overheidsambtenaren slechts de taal van de overheersers. Wie moeite heeft met het lezen van demotisch, krijgt bovendien het centrale toverwoord in Griekse letters verduidelijkt: een verkeerde uitspraak zou de spreuk immers onwerkzaam kunnen maken!

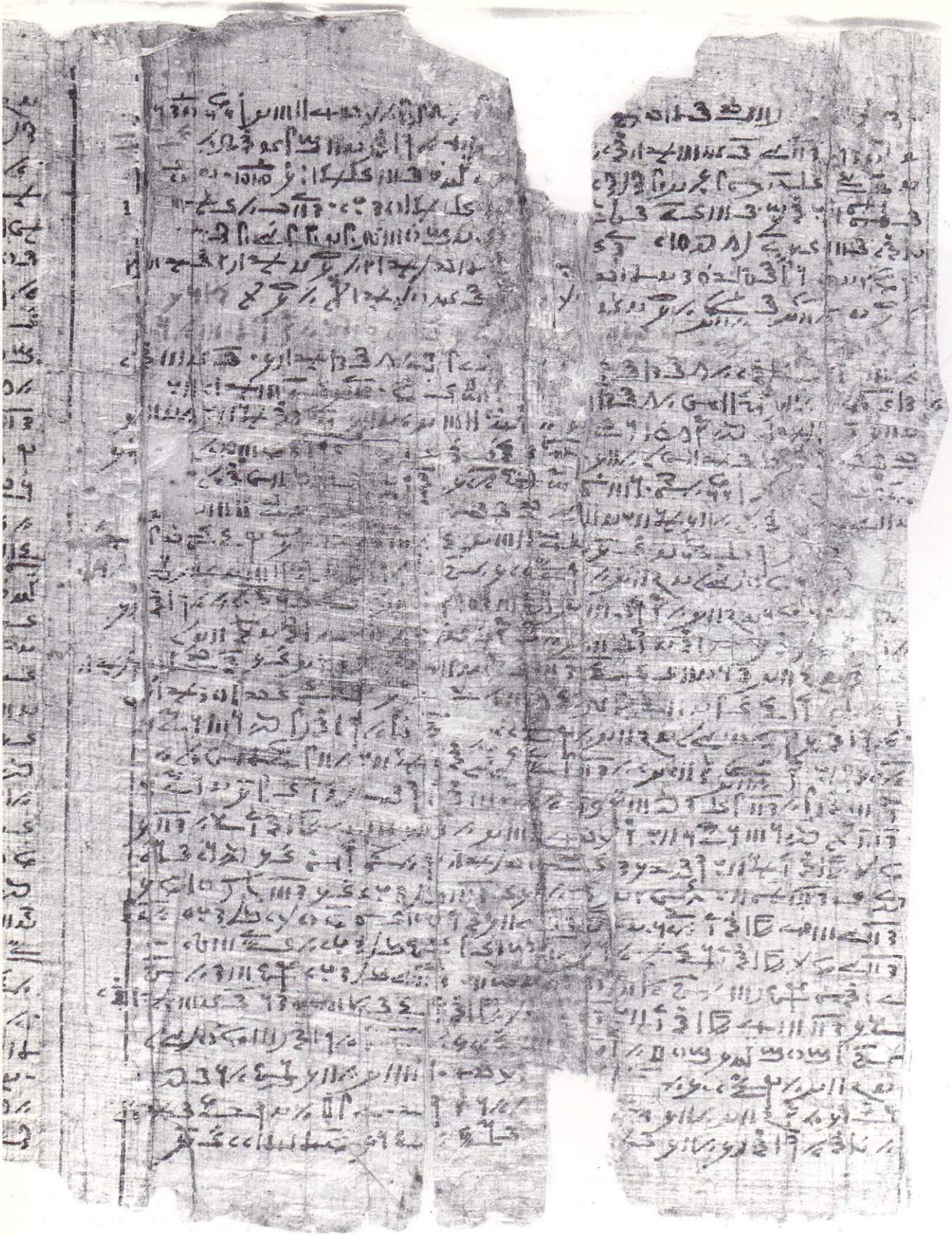

20 De leeuw en de muis

Thebe; Romeinse keizertijd (recto 2e eeuw, verso ± 300-350 na Chr.)
h. 22, b. 360 cm; begin en eind beschadigd.
inv. AMS 75; cat. I 384

Recto: Mythe van het Zonneoog. Demotisch, 23 kolommen. Zwarte inkt, rubra.
Verso: Magische teksten. Grieks en demotisch, 19 kolommen. Zwarte inkt, rubra, enkele vignetten.

17/1 *. . . Is er iemand sterker . . . dan een beer? Ook al doe* 2*je je uiterste best, zou je mij van mijn gesel kunnen redden?'*
Toen sprak tot haar 3*de kleine hondskopaap: 'Pas jij maar op dat je adem gezond blijft! Het echte schathuis van een rijk man,* 4*dat zijn zijn oren. Laten je oren daarom hun voordeel doen met wat je nu te horen krijgt,* 5*en laat je gezichtsvermogen je daarbij tot steun zijn. Want wat het Lot, de grote god, verborgen houdt,* 6*dat weet alleen de wijze. De sterke, er is een nog sterker iemand dan hij; de machtige, er is een nog machtiger iemand* 7*dan hij; en ook de manlijke, er is een nog manlijker iemand dan hij.'*
Hij vertelde 8ook een klein moraliserend verhaal, zeggende: 'Luister naar een verhaal 9*dat ik je ga vertellen. Er was eens een leeuw in de woestijn die sterk van kracht was* 10*en niets liever deed dan jagen. Het woestijnwild kende de vrees en* 11*de schrik die hij verspreidde. Maar op een dag gebeurde het dat hij een panter tegenkwam wiens vel beschadigd was en wiens* 12*uiterlijk geschonden was, zodat hij half dood en half levend was, met wonden* 13*overdekt. Daarom zei de leeuw: 'Wat is er met jou aan de hand, dat je in deze toestand verkeert? Wie is het die* 14*je vel heeft gescheurd, zodat je uiterlijk geschonden is?' De panter zei tegen hem: 'Dat was de mens.'* 15*Toen zei de leeuw tegen hem: 'De mens, wat is dat?' En de panter zei hem: 'Er is niets boosaardigers dan hij, de mens. Val nooit* 16*in handen van een mens!' En de leeuw werd woedend op de mens en liep weg van de panter, op zoek* 17*naar de mens. Toen kwam de leeuw een paard tegen dat met een ezel rondjes liep. Zijn hoeven waren gloeiend,* 18*er zat een teugel aan de bek van het paard en een bit in de bek van de ezel.* 19*Daarom sprak de leeuw tot hen: 'Wie heeft jullie dit aangedaan?', en zei zeiden: 'O meester, dat was de mens.' Toen zei hij tegen hen: Is* 20*de mens dan ook sterker dan jullie?', en zij zeiden: 'O meester, er is niets boosaardigers dan hij, de mens. Val nooit* 21*in handen van een mens!' En de leeuw werd woedend op de mens en liep van hen weg. Hetzelfde* 22*overkwam hem met een stier en een koe, van wie de horens waren beschadigd en van wie de neuzen* 23*waren doorboord, terwijl er een tuig aan hun koppen vast zat. Hij ondervroeg hen en zij zeiden hem weer* 24*hetzelfde. En hetzelfde overkwam hem met een beer wiens klauwen waren weggehaald en wiens* 25*tanden waren beschadigd. Hij ondervroeg hem, zeggende: 'Is de mens zelfs sterker dan jij?', en hij zei: 'Een waar woord* 26*is dat! Een dienaar was voor mij aan het werk en maakte het eten voor me klaar, en hij zei tegen me: 'Waarachtig,* 27*je klauwen zijn uit je vlees gegroeid, zodat je er geen eten meer mee kunt oppakken.* 28*Je tanden steken naar buiten, zodat ze verhinderen dat het eten nog goed smaakt* 29 *in je bek. Laat mij mijn gang gaan en ik zorg dat je twee keer zoveel eten krijgt!' En ik liet hem begaan:* 30*hij haalde mijn klauwen en mijn tanden weg, terwijl ik geen andere kracht heb* 31*behalve hen! Daarna gooide hij zand in mijn ogen en liep van me weg.' Woedend* 32*werd de leeuw op de mens en hij liep van de beer weg, op zoek naar de mens.* 33*Toen kwam hij een leeuw tegen die beklemd was geraakt in een woestijnboom: het hout was dichtgeslagen* 34*over zijn poten, zodat hij er ellendig aan toe was, omdat hij niet meer weg kon. Tot hem sprak . . .*
(fragment).

Ook deze papyrus komt uit het archief van onze Thebaanse magiër. Híj was slechts geïnteresseerd in de magische teksten op de keerzijde. De auteur daarvan had echter een oud stuk papyrus gebruikt dat op het recto een unieke mythologische vertelling bevat die voor ons veel belangrijker is dan de Griekse toverspreuken. Volgens de Egyptenaren was de zon het oog van de zonnegod Re (**4**, **11**) en tegelijkertijd zijn dochter. Dat de zon zich 's winters naar het Zuiden verplaatst, verklaarden zij uit een ruzie tussen vader en dochter. Als een wilde kat of een woeste leeuwin (Sachmet) trok het zonneoog naar Nubië. Slechts de

58
De hoofdrolspelers van de vertelling: de leeuwinnekoppige Sachmet en de mantelbaviaan van Thot (Rijksmuseum van Oudheden, Leiden, ± 600-300 v. Chr.).

wijze god Thot kon haar overreden weer naar Egypte terug te keren en zich met haar vader te verzoenen. In deze vertelling heeft Thot de gedaante van zijn heilige dier, de mantelbaviaan of hondskopaap.

In de Romeinse tijd was dit huiveringwekkende kosmische drama al lang tot een vermakelijk volkssprookje geworden. Dat blijkt uit de humoristische en bloemrijke taal van de dialogen tussen 'de Soedanese poes' en 'de kleine hondskopaap'. De aap is dol op filosoferen en moraliseren: hij is nog altijd de god der wijsheid! Zijn voornaamste truc om de poes om te praten bestaat uit het opdissen van dierfabels. Zo wordt de Mythe van het Zonneoog tot een serie luchtige raamvertellingen. Het vertaalde fragment volgt op een passage waarin de poes heeft gedreigd de aap op te eten; deze zegt daarop: 'Spaar mij nu, dan zal ik later jouw leven kunnen redden.' Als de poes hem daarop ongelovig aankijkt, vertelt de aap de fabel van de leeuw en de muis: de machtige leeuw, die niet wilde geloven dat de mens sterker was dan hij, belandt in een vangnet, maar wordt gered door de muis die hij bij een eerdere gelegenheid heeft gespaard en die nu de leren riemen van het net doorknaagt. Deze fabel is bekend geworden door de versies van Aesopus en Jean de Lafontaine. Of de Egyptische auteur zijn thema aan de Grieken heeft ontleend of een inheemse traditie gebruikte, is niet bekend.

59
Een voorbeeld van het meesterschap van de Egyptische edelsmeden is deze massief gouden armband met de naam van koning Thoetmosis III (Rijksmuseum van Oudheden, Leiden, ± 1450 v. Chr.).

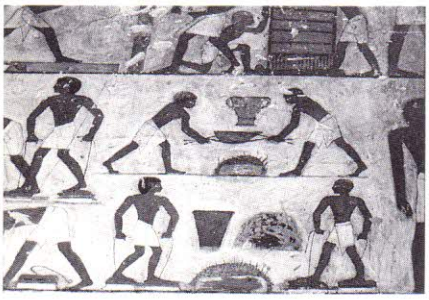

60
Metaalbewerkers aan de arbeid: boven het smelten, onder het aanwakkeren van het vuur met behulp van onder de voet gebonden blaasbalgen (wandschildering in het graf van Rechmire, Thebe, ± 1450 v. Chr.).

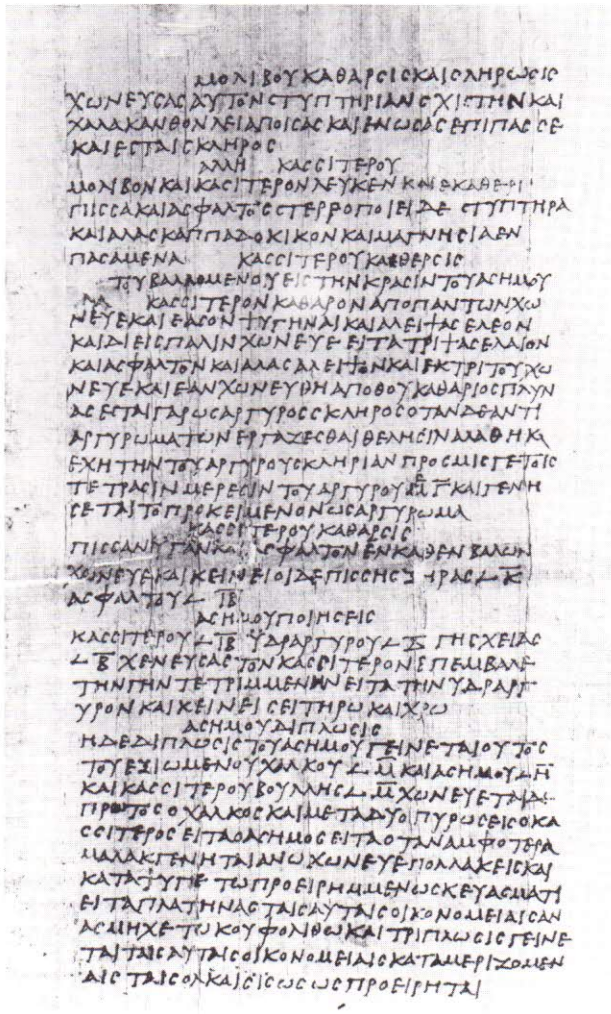

21 Handboek voor alchimisten

Thebe; Romeinse keizertijd (4e eeuw na Chr.)
codex van 10 gevouwen bladen = 40 bladzijden; bladspiegel h. 30, b. 18 cm; band verloren, bladzijden losgesneden.
inv. AMS 66; cat. I 397
Bladzijden 1-16: Chemisch receptenboek. Grieks unciaalschrift, zwarte inkt.
Bladzijden 17-40: Blanco.

[1/1]*Reiniging en harding van lood*
[2]*Na het gesmolten te hebben, moet je het over gelaagd aluin en* [3]*cuperose dat fijn verdeeld en tot één geheel gemaakt is, uitgieten* [4]*en het zal gehard zijn.*
[5]*Een andere voor tin*
[6]*Lood en witte tin zijn ook (te reinigen) met* [7]*pek en asfalt. Het is te harden door er aluin* [8]*en Kappadocisch zout en magnetisch ijzeroxide in* [9]*te gooien.*
Reiniging van tin [10]*om in het* asèm-*mengsel te gooien*
[11]*Nadat je tin hebt genomen dat gezuiverd is van andere stoffen, moet je het smelten* [12]*en dan weer laten stollen, en nadat je het ingesmeerd hebt met olie* [13]*en het goed gemengd hebt, moet je het opnieuw smelten. Vervolgens moet je olie* [14]*en asfalt en zout samenwrijven, het ermee insmeren, en het een derde keer smelten,* [15]*en wanneer het gesmolten is, moet je het wegzetten na het schoongespoeld te hebben.* [16]*Want dan zal het als gehard zilver zijn. Indien je het voor* [17]*de vervaardiging van zilverwerk wilt gebruiken op een zodanige wijze dat het verborgen blijft en* [18]*de hardheid van zilver bezit, meng dan* [19]*drie delen hiervan op vier delen zilver en* [20]*het resultaat zal als zilverwerk zijn.*
[21]*Reiniging van tin*
[22]*Na vloeibare pek en asfalt, één op één, te hebben toegevoegd,* [23]*moet je het smelten en roeren. Droge pek 20 drachme (1 drachme = ± 3.5 gram),* [24]*asfalt 12 drachme.*
[25]*Vervaardiging van* asèm
[26]*Tin 12 drachme, kwik 4 drachme, Chios-aarde* [27]*2 drachme. Nadat je het tin hebt gesmolten, moet je er* [28]*de fijngemalen aarde bij gooien, dan het kwik.* [29]*Je moet het met een ijzertje roeren en het gebruiken.*
[30]*Verdubbeling van* asèm
[31]*De verdubbeling van de* asèm *gaat als volgt:* [32]*gezuiverd koper 40 drachme,* asèm *8 drachme,* [33]*en tinkorrels 40 drachme. Men smelt* [34]*eerst het koper, en na twee verhittingen het* [35]*tin, dan de* asèm. *Vervolgens, wanneer ze beide* [36]*zacht geworden zijn, moet je herhaaldelijk smelten en* [37]*weer laten stollen door bovengenoemd mengsel (toe te voegen).*
[38]*Nadat je het met deze methoden hebt vermeerderd, moet je* [39]*het met talk schoonmaken. En de verdrievoudiging* [40]*gaat met dezelfde methoden, waarbij* [41]*de gewichtsverhoudingen moeten worden genomen zoals ze hierboven staan genoemd.*
(fragment)

Aan het einde van de Romeinse keizertijd stapte men af van het eeuwenoude gebruik om handschriften in opgerolde toestand te bewaren. In plaats van boekrollen ging men gebonden boeken (codexen) gebruiken, die minder plaats innemen en minder kwetsbaar zijn. Dit Leidse handschrift, één der oudste bekende codexen (**25**), is dan ook geheel gaaf bewaard gebleven. Het vertoont hetzelfde uiterlijk en ook hetzelfde schrift als een magische codex in Leiden en een chemisch tractaat in Stockholm, die bovendien alle uit de verzameling D'Anastasi stammen. Behoorden deze handschriften ook tot de bibliotheek van onze Thebaanse magiër (**19-20**) of hebben we te maken met een tweede half-magisch half-wetenschappelijk archief?
Om redenen die ons onbekend zijn, is dit boek nooit volgeschreven. De tekst blijft beperkt tot de eerste zestien bladzijden; hij omvat eerst negentig recepten voor de zuivering, harding, legering en verwerking van diverse metalen en dan elf voorschriften voor het purper verven van textiel. Tot slot volgen tien beschrijvingen van metalen die aan een oudere 'encyclopedie' ontleend zijn, de *Materia Medica* van Dioscurides (1e helft 1e eeuw na Chr.). Daarmee geeft onze tekst een aanvulling op het Stockholmse handschrift, dat zich meer met halfedelstenen en verfstoffen bezig houdt. Samen geven zij ons een indruk van de

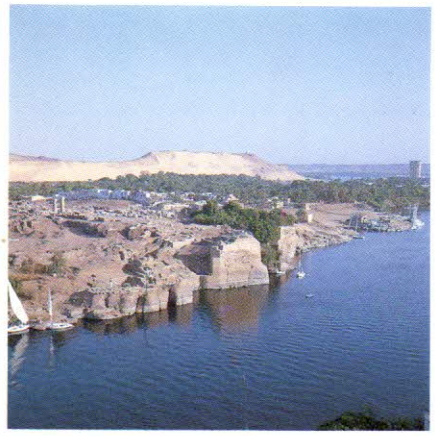

61
Gezicht op de zuidpunt van het eiland Elephantine met de ruïnes van de oude stad en het tempelplateau van de god Chnoem (de twee deurposten van het allerheiligste staan nog overeind). Op de achtergrond het witte Nubische dorp, het groen van Kitcheners eiland en het gele woestijnzand van de westelijke Nijloever.

kennis van de oudste alchimisten, bedrijvers van een kunst die in Egypte op een oude traditie stoelde en pas in de 18e eeuw van onze jaartelling moest plaatsmaken voor de moderne chemische inzichten. Vergeleken bij de talrijke middeleeuwse alchimistenboeken zijn de Leidse en Stockholmse codex dus van een unieke ouderdom!
In het vertaalde fragment legt onze alchimist zich toe op zijn voornaamste kunststuk: het imiteren van zilver (en goud). Deze imitaties worden vaak als *asèm* aangeduid; ze konden met verschillende grondstoffen worden vervaardigd. Zoals uit deze recepten blijkt, was op een gegeven moment de grens tussen imitatie en werkelijkheid niet meer te trekken. Niet alleen het publiek werd bedot, maar ook de alchimist zelf, die werkelijk geloofde dat de toevoeging van wat echt zilver de hele legering in zilver kon veranderen, met andere woorden tot een verdubbeling of verdrievoudiging van het oorspronkelijke gewicht kon leiden. Voorwaar een lucratieve onderneming, die de grote populariteit van de alchimie verklaart!

62
Het eiland Philae is geheel bedekt met tempels. Links de pylonen van de grote Isistempel, rechts de kiosk van keizer Trajanus. Inmiddels is het eiland verdronken door het water van de Aswandam; de tempels zijn blok voor blok verplaatst naar een naburig eiland.

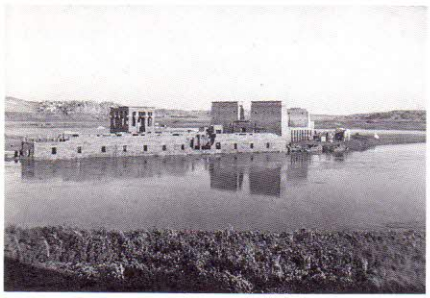

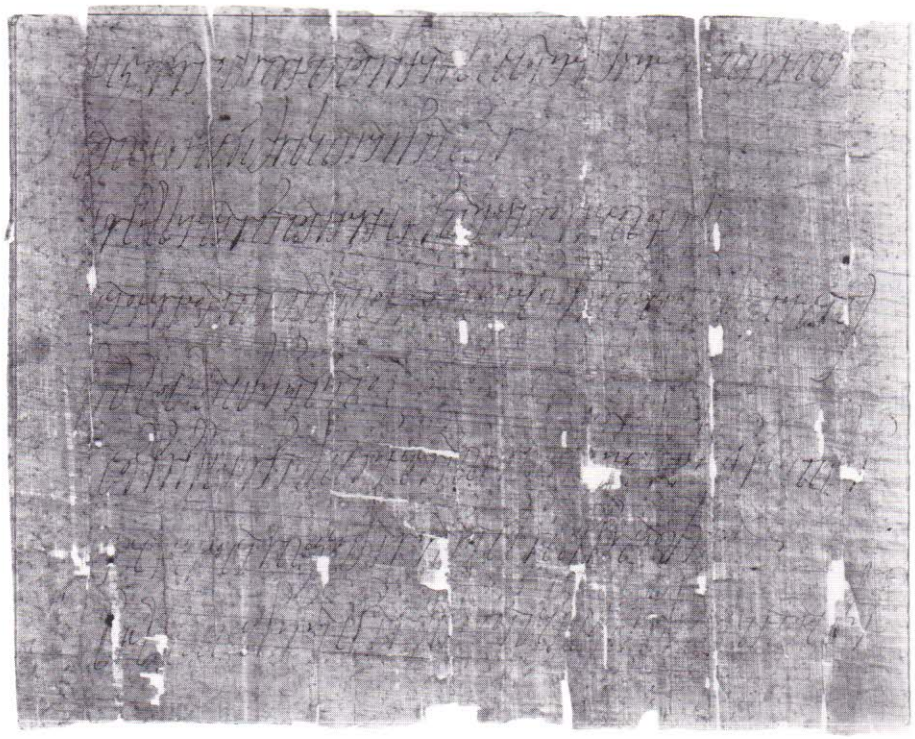

22 Uit de keizerlijke kanselarij

Elephantine; Byzantijnse tijd (± 450 na Chr.)
h. 31, b. 92 cm; fragmenten van begin en eind in Parijs.
inv. AMS 53; cat. I 421
Recto: Keizerlijk rescript. Cursief Latijn, 3 kolommen. Zwarte inkt.

2/1Dat verder zij die op onrechtmatige wijze de hem toebehorende slaven in bezit hebben genomen, 2het aandeel dat hem verschuldigd is teruggeven; 3dat geen der klagers, op grond van het feit dat de koopacte 4volgens het geciteerde betoog onder geweld tot stand is gekomen, deze als bindende beslissing hoeft te dulden, 5maar dat men verordene om deze onder dwang op te heffen 6en dat hij vervolgens het hem toebehorende grondbezit met de verschuldigde oogst, 7tegen terugbetaling van althans dat geld waarvan inderdaad kan worden bewezen dat hij het ontvangen heeft, 8mèt de wettige rente, van diegenen terugkrijgt die het wederrechtelijk in bezit hebben genomen. (fragment)

Onder keizer Diokletianus (284-305) vond er een bestuurlijke herindeling plaats van het Romeinse Rijk. Egypte werd daarbij ingedeeld in drie provincies, waarvan het gebied rond Thebe, de Thebaïs, de zuidelijkste was. Gelegen aan de uiterste Zuidflank van het Rijk, was de Thebaïs niet bepaald de rustigste provincie om in te wonen: vanaf het begin van de 2e eeuw had dit gebied te lijden van de invallen van de Blemmyers en Nobaden, nomadische stammen uit de Nubische woestijn. Door militair machtsvertoon enerzijds en een soort cultureel akkoord anderzijds slaagde Diokletianus er echter in de vrede te herstellen. Bij de grensplaats Aswan kwam namelijk een groot garnizoen op het eiland Elephantine, terwijl op het iets zuidelijker gelegen tempeleiland Philae de godin Isis eendrachtig werd aanbeden door Romeinen en Egyptenaren, Blemmyers en Nobaden. Pas aan het eind van de 4e eeuw sloeg de vlam opnieuw in de pan. Er ontstonden spanningen tussen het inmiddels Christelijk geworden Egypte en de heidense Nubiërs, en de regering van keizer Theodosius II (408-450) werd opnieuw door invallen in de Thebaïs gekenmerkt.
Het was in die roerige periode dat een niet onbemiddelde inwoner van de Thebaïs zijn eigen moeilijkheden te verwerken kreeg. Een aantal militairen, onder wie een zekere Isidorus die schulden had gemaakt, namen de arme man zijn slaven af en dwongen hem bovendien om hun tegen een zacht prijsje stukken grond te verkopen. Zelfs wist Isidorus het pensioen van zijn slachtoffer, zelf oud-militair, te bemachtigen. Deze liet het er echter niet bij zitten en schreef een smeekschrift aan de keizer in Byzantium (**17**). Het Leidse handschrift geeft het rescript of antwoord uit de keizerlijke kanselarij en is daarmee enig in zijn soort. Het is gericht aan de stadhouder van de Thebaïs met de opdracht de zaak uit te zoeken. Door zijn grote formaat, zijn opvallend forse handschrift (slechts acht regels per kolom) en zijn gebruik van het Latijn (ongewoon in het meest Grieks-sprekende Oosten) is dit een zeldzaam document.
Het Leidse stuk zou gevonden zijn op het eiland Philae en stamt uit de verzameling D'Anastasi. In Parijs wordt echter een aantal passende fragmenten bewaard, plus delen van een tweede rescript; ook de geleerde Champollion bezat een snippertje van de Leidse tekst. Voor al deze fragmenten wordt Elephantine als herkomst opgegeven. En inderdaad verwachten we het archief van de Byzantijnse stadhouder eerder in deze vesting dan op het heidense tempeleiland Philae. De Parijse stukken stammen uit de collecties Casati en Salt. Mogelijk heeft één van Salts agenten het stadhouderlijk archief ontdekt en de documenten aan andere verzamelaars doorverkocht. Vermoedelijk stamt ook een tweede Leidse papyrus uit dit archief, een in het Grieks gestelde smeekbede aan keizer Theodosius II om het garnizoen op Elephantine onmiddellijk te versterken met het oog op dreigende aanvallen van de Nobaden. Een duidelijker illustratie van de hachelijke politieke situatie bestaat niet! Het is een wonder dat de keizer onder deze omstandigheden nog aandacht kon opbrengen voor de rechtszaak tegen Isidorus . . . .

63
Egyptische kloosters lagen meestal sterk geïsoleerd in de woestijn, zoals hier het Deir es-Soeriani in de Wadi Natroen.

64
Binnen de Koptische cultuur vonden de oude magische praktijken gewoon voortgang. Deze kameelrib is door een zekere Aäron met toverformules in rode inkt beschreven die hem tegen zwarte magie moesten beschermen (Rijksmuseum van Oudheden, Leiden, ± 900 na Chr.).

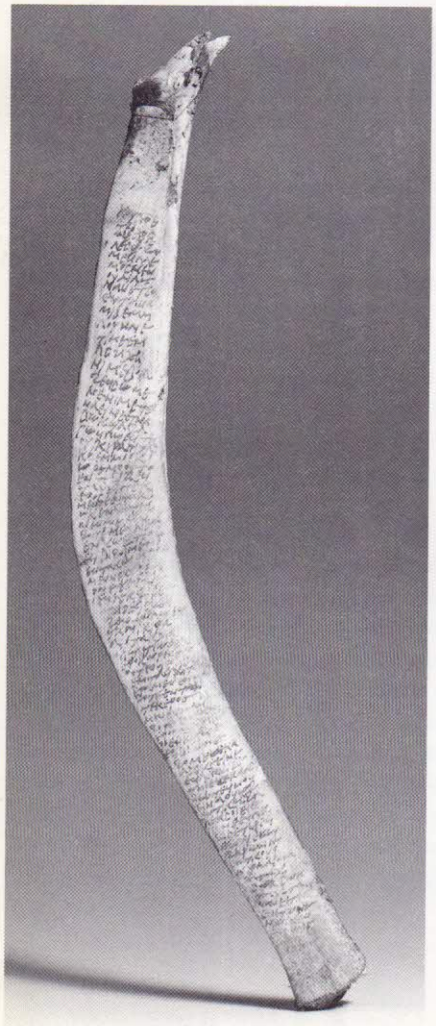

23 Een chanterende brief

Thebe; Islamitische periode (7e-8e eeuw na Chr.)
h. 14, b. 16 cm; vergeeld.
inv. AMS 10a; cat. I 386
Recto: Brief. Koptisch, 15 regels. Zwarte inkt, Christusmonogram aan het begin.
Verso: Adres. Koptisch, 3 regels. Zwarte inkt, monogrammen aan begin en eind.

[1]Papnoetthos is het die schrijft aan Phelotheos [2]als volgt: Ik sta versteld van jou vanwege de giften [3]die men je in handen geeft, uitgerekend jou met je dodelijke vergrijpen [4]waarvoor God je nog wel zal berechten! [5]Niet alleen omdat je je vanwege de giften [6]daarover geen zorgen meer hebt gemaakt, maar ook vanwege mijn [7]machteloze ouderdom en de uiterste deemoedigheid daarvan. [8]Maar het is God die zal oordelen over mij [9]en over de giften die jij bezit, en [10]ook de bezittingen van de mensen die je vergaard hebt! [11]Je bent weggegaan en hebt mij [12]zoveel ellende laten verdragen, maar zie: God [13]is met jou! Vraag een ouderling om je te helpen en kom [14]naar het Zuiden; neem de bezittingen van de mensen mee en leg ze neer in [15]mijn woonplaats en ga dan weer terug naar het Noorden.

[1]Geef het aan Phelotheos en aan Apa Djore, van Papn[2]oethos de nederige. Heil en de kracht van de heilige drieëenheid!

Voor veel mensen hebben de Kopten een reputatie van heiligheid en vroomheid. Ten onrechte wordt daarbij verondersteld dat het leven in het Christelijke Egypte sterker doortrokken was van godsdienstigheid dan in de faraonische periode. In werkelijkheid speelde het Christendom dezelfde overheersende rol in de maatschappij die tevoren door de Egyptische godsdienst was vervuld. Maar dat betekent nog niet dat de onderdanen van de farao's of hun Christelijke nazaten vrij waren van menselijke zwakheden. Zelfs de geschriften van de vrome bewoners van kloostergemeenschappen lopen over van alle mogelijke intriges, gewelddadigheden en overtredingen. We moeten niet vergeten dat er meer redenen waren om in het klooster te gaan dan alleen een sterke religieuze overtuiging: voor veel novieten was het belangrijker dat ze zo konden ontkomen aan schuldeisers, belastingpachters, dienstplicht of gerechtelijke vervolging! Niet alle Apa's (vrome vaders) hadden een schoon strafblad!
Deze brief, afkomstig uit een Thebaanse kloostergemeenschap, is een verheffend voorbeeld van chantage en afpersing. Papnoethos ('De Godsman') is een oude, arme, en bovenal geslepen man. Eén van zijn kennissen, een zekere Philotheos ('De Godlievende'), heeft iets op zijn kerfstok, 'dodelijke vergrijpen' volgens Papnoethos. Vroeger hadden de twee heren kennelijk een goede relatie, maar die is aardig bekoeld toen Papnoethos tegenspoed te verwerken kreeg, terwijl het Philotheos juist voor de wind ging. Ondanks zijn dubieuze verleden slaagt de laatste er namelijk in om giften te ontvangen, waarschijnlijk van vrome en onwetende lieden die het klooster bezoeken. Papnoethos doet alsof hij oprecht verontwaardigd is over dit schaamteloze gedrag. Hij benadrukt zijn eigen armoedige bestaan, verwijst naar het oordeel Gods in deze zaak, . . . en stelt voor dat Philotheos de opbrengst van zijn kwalijke praktijken maar aan hém, Papnoethos, moet komen brengen om zijn geweten te zuiveren! Daarbij weet hij één der ouderlingen van het klooster, Apa Djore, aan zijn kant en adresseert de brief dan ook mede aan hem. De heilwens onder de adressering doet in deze context wat onwezenlijk en schijnheilig aan . . .

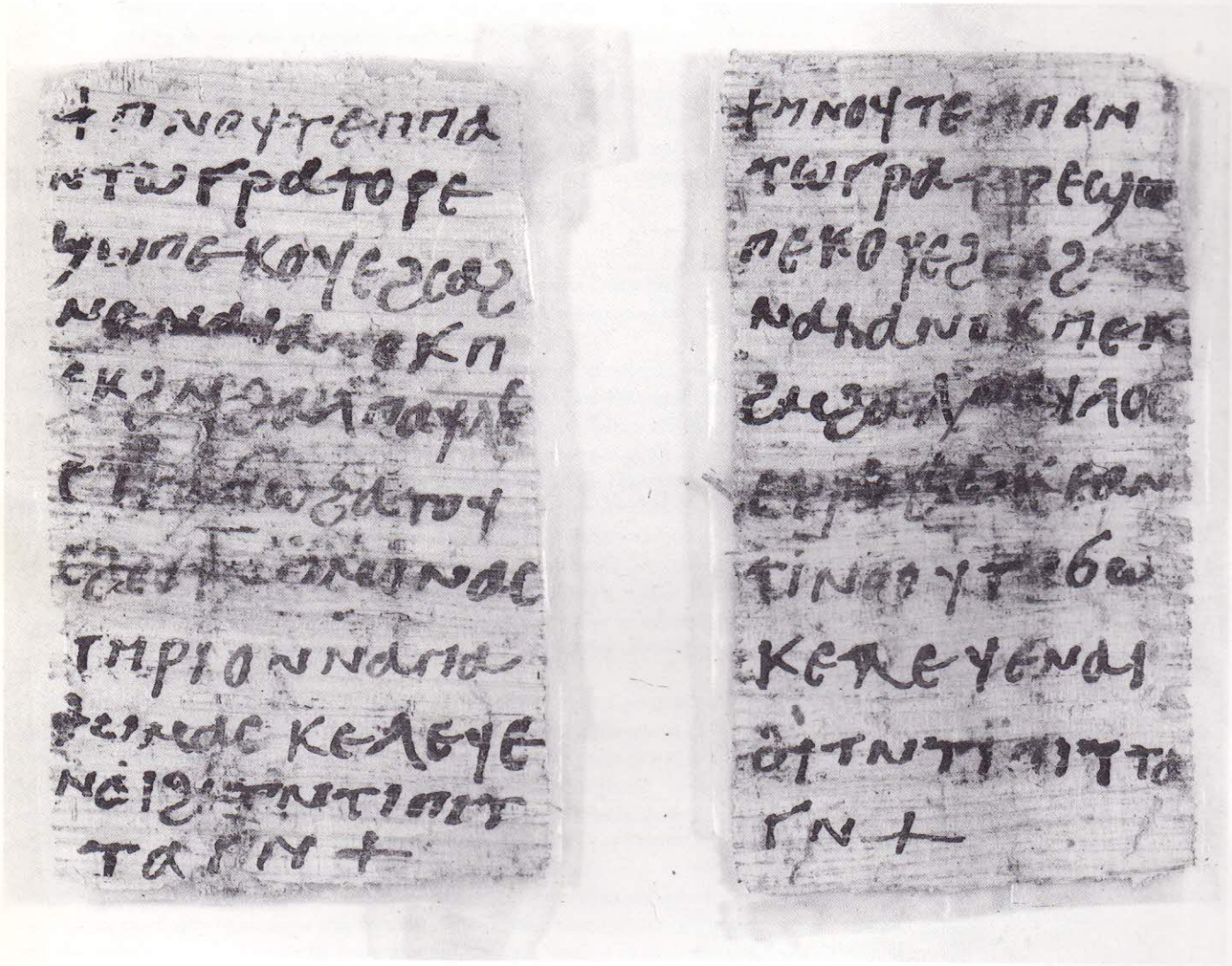

24 Paulos en het orakel

Assioet; Islamitische periode (7e-8e eeuw na Chr.)
h. 6.1 en 6.0, b. 3.4 en 3.7 cm; goed geconserveerd.
inv. F 1946/4.6
Recto: Orakelvragen. Koptisch, twee losse blaadjes met 10 en 11 regels. Zwarte inkt, kruistekens aan begin en eind van de tekst.

65
Deze grafsteen van een jongen stamt waarschijnlijk uit Antinoë. Houding en attributen wijzen er op dat het hier nog een aanhanger van de heidense godsdienst betreft; de stijl is echter al 'proto-Koptisch' (Rijksmuseum van Oudheden, Leiden, ± 400 na Chr.).

O almachtige God, indien U mij, Uw dienaar Paulos, opdracht geeft om naar Antinoë te gaan en daar te blijven, beveel mij dan door middel van dit blaadje!

O almachtige God, indien U mij, Uw dienaar Paulos, opdracht geeft om onder het dak van het klooster van Apa Thomas te blijven, beveel mij dan door middel van dit blaadje!

In de faraonische tijd speelden orakels een grote rol in Egypte. Enkele teksten berichten ons hoe koningen of hoge ambtenaren door de god zelf werden aangewezen en uitverkoren. Meestal ging dat aldus in zijn werk dat het godenbeeld tijdens processies plotseling van zijn weg afweek en naar de betrokkene toe kwam of hem welwillend toeknikte. Veel talrijker zijn de getuigenissen van eenvoudige mensen die de god een vraag voorleggen, meestal over alledaagse zaken als ziekte en gezondheid, liefde en sex, schuldvragen of vrijspraak, promotiekansen en reizen. Vooral uit de Grieks-Romeinse periode hebben we veel van zulke op potscherven of stukjes papyrus geschreven orakelvragen. Misschien werd er in zo'n geval 'getrokken' uit meerdere exemplaren die ieder een verschillende formulering van het antwoord droegen; in het toeval zag men dan een goddelijke beschikking (**18**). Ook was het mogelijk dat het antwoord aan de betrokkene werd meegedeeld in de vorm van een droom (**14**).
Op het eerste gezicht doet het vreemd aan dat dergelijke praktijken niet verdwenen met de komst van het Christendom. Toch is het een bekend feit dat we ook tegenwoordig nog in Christelijke gemeenschappen overal ter wereld resten van volksgeloof kunnen waarnemen. Zo heeft juist de Egyptische vorm van Christelijk geloof, de Koptische kerk, nog veel gebruiken bewaard uit de faraonische periode (**25**). Ook de vele eeuwen van Islamitische overheersing hebben daar niets aan kunnen veranderen. De twee blaadjes met de orakelvragen van de monnik Paulos vormen het enige document van deze soort uit de Koptische periode. Hij vraagt hier of hij in het Thomasklooster bij de Midden-Egyptische stad Assioet moet blijven of misschien moet vertrekken naar het stadje Antinoë, honderd kilometer noordelijker. Beide blaadjes zijn bewaard gebleven: we zullen dus nooit weten of Paulos de reis heeft ondernomen of niet.

66
Een typisch Koptisch voorwerp is dit bronzen wierookvat met voorstellingen uit het Evangelie (Rijksmuseum van Oudheden, Leiden, ± 15e-17e eeuw na Chr.).

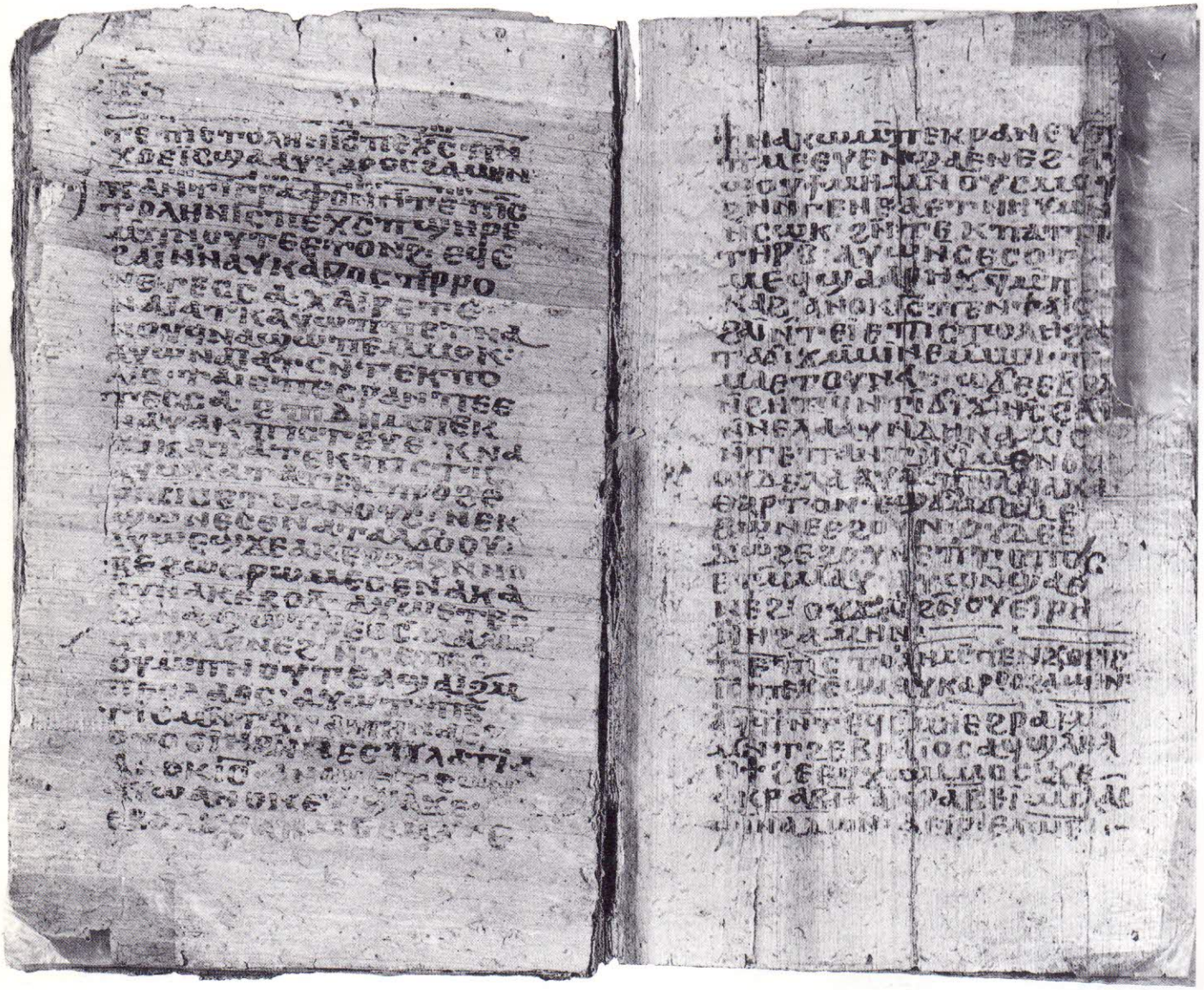

25 De correspondentie van Jezus en Abgar

Thebe; Islamitische periode (7e-8e eeuw na Chr.)
codex van 32 bladzijden, bladspiegel h. 21, b. 13.5 cm; zeer broos, beschadigd langs de randen, verbleekt.
inv. AMS 9; cat. I 385
Bladzijden 1-14: Gebed en duiveluitdrijving van St. Gregorius.
Bladzijden 14-20: Gebed van St. Gregorius.
Bladzijden 20-28: Briefwisseling van Jezus en Abgar.
Bladzijden 28-29: Lijst van martelaren.
Bladzijde 30: Aanhef van de 4 Evangeliën, aanhef van Psalm 90.
Koptische uncialen. Zwarte inkt. Bladzijnummers, scheidslijnen tussen de teksten. Gebonden in een leren band, opgevuld met papyrus en versierd met perkament.

67
Het toverboek in zijn leren band.

24/1De brief van Jezus, de Christus, onze 2Heer, aan Aukaros. Amen.

3Het afschrift van de brief 4van Jezus, de Christus, de Zoon 5van de levende God, die hij 6schreef aan Aukaros, de koning 7van Etessa: Wees gegroet! 8Gezegend bent U en het goede 9zal U geschieden 10en gezegend is Uw stad, 11waarvan de naam 12Etessa is. Aangezien U niet hebt 13gezien en toch hebt geloofd, zult U 14beloond worden overeenkomstig Uw Geloof 15en overeenkomstig Uw 16goede voornemen. Uw 17ziekten zullen genezen worden 18en zelfs indien U vele zonden hebt begaan 19als mens, zullen zij 20U vergeven worden. En Etessa 21zal gezegend zijn 22tot in eeuwigheid. De heerlijkheid 23van God zal zich vermeerderen onder 24haar bevolking en het geloof 25en de liefde zullen 26schitteren in haar straten. 27Ik, Jezus, ik ben het die beveelt 28en ik ben het die spreekt. 29Omdat U zeer hebt liefgehad, 25/1zal ik Uw naam maken tot een 2eeuwigdurende herinnering en 3tot een eerbied en een zegen 4onder de geslachten die na 5U zullen komen in heel Uw vaderland, 6en hij zal gehoord worden 7tot het einde van de 8aarde. Ik, Jezus, ik ben het die 9deze brief geschreven heeft met 10mijn eigen hand. 11De plaats waar men openlijk zichtbaar 12dit geschrift zal bevestigen, 13geen macht 14van de duivel 15en geen onreine geest 16is in staat 17te benaderen of 18aan te raken die plaats 19tot in eeuwigheid. 20Vaarwel in vrede! 21Amen.

22De brief van onze Heer 23Jezus, de Christus, aan Aukaros. Amen.

24Hij verhief zijn stem in 25het Hebreeuws en bad 26als volgt, zeggende: 27Akrabi, Akrabei, Milas, 28Phinadoon, Air, Eloi.
(fragment)

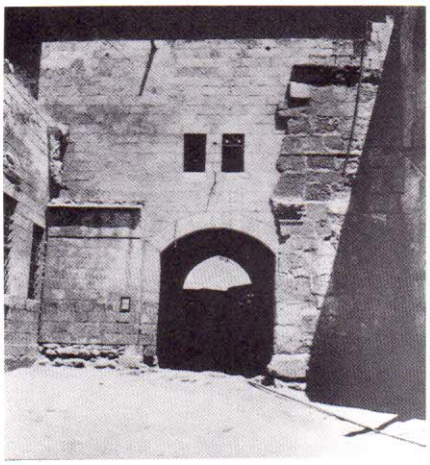

68
De Harraanse Poort van Edessa, waardoor de boodschapper van koning Abgar de brief van Jezus zou hebben binnengedragen. In zijn huidige gedaante is de poort van veel later datum; rechts is nog een stuk van de Byzantijnse stadsmuur zichtbaar.

Tussen de Euphraat en de Tigris ligt in Zuid-Turkije de stad Oerfa, in de oudheid Edessa geheten. Zijn ontstaan dankt deze strategisch gelegen plaats aan het Macedonische vorstenhuis der Seleukiden, de opvolgers van Alexander de Grote in de Syrische provincie van diens rijk. In de 2e eeuw v. Chr. ging Edessa met het omliggende vruchtbare gebied Osroine over in de handen van een Arabisch koningsgeslacht. De bekendste van deze vorsten was Abgar V 'de Zwarte', die leefde van 4 v. Chr. tot 50 na Chr. en een groot paleis liet bouwen in het hart van de stad. Rond 190 na Chr. wordt er voor het eerst melding gemaakt van Christenen in Edessa en een generatie later ging ook koning Abgar IX over tot het nieuwe geloof. Al gauw werd Edessa hét centrum van christelijke cultuur van het hele Syrisch-Turkse grensgebied.
Het is geen wonder dat latere generaties bewoners van deze bisschopsstad verhalen gingen vertellen waarin de bekering van Edessa nog heel wat eerder wordt gedateerd, namelijk nog ten tijde van Christus zelf. Niet Abgar IX, maar de beroemde Abgar V zou het Christendom hebben geïntroduceerd. Volkomen apokriefe brieven van Abgar aan Christus en omgekeerd, die plotseling in het paleisarchief werden 'gevonden', zouden het bewijs vormen voor deze gebeurtenis. De 3e-eeuwse kerkhistoricus Eusebius nam vertalingen van deze Syrische apokriefen op in zijn geschiedenisboek en spoedig werden ze, als gold het authentieke documenten, in vele talen bewerkt.

Ook de samensteller van dit Koptische boekje heeft deze correspondentie opgenomen. Hij was echter niet geïnteresseerd in het belang voor de kerkgeschiedenis van de brieven, maar beschouwde ze louter en alleen als magische geschriften die bescherming konden bieden tegen de duivel en zijn handlangers. Had Edessa niet met succes talloze aanvallen en belegeringen kunnen weerstaan dankzij de aanwezigheid van een brief van Christus zelf binnen haar muren? Volgens sommige overleveringen had men zelfs in tijden van nood de brief boven de stadspoort bevestigd. Daarom voegde onze Koptische kopiïst een opmerking over deze beschermende kracht aan zijn afschrift toe en vervolgde hij met pseudo-Hebreeuwse toverwoorden. De combinatie met een duiveluitdrijving, gebeden en de aanhef van de Evangeliën gaf hem aldus de beschikking over een waardevol toverboek.

Geschiedenis van de Leidse papyruscollectie

De grondslag van de Leidse papyrusverzameling werd gelegd aan het begin van de vorige eeuw. In 1818 stichtte koning Willem I het Rijksmuseum van Oudheden. Tevens benoemde de koning C.J.C. Reuvens tot directeur en bovendien tot eerste Nederlandse hoogleraar in de archeologie. Het museum werd voorlopig gevestigd in Leiden, waar het de beschikking kreeg over de voormalige collecties van de universiteit. De overheid stelde ruime financiële middelen beschikbaar om deze kern uit te breiden tot een verzameling van internationale allure, waarna verhuizing naar de hoofdstad in het vooruitzicht werd gesteld; deze verhuizing heeft nooit plaatsgehad maar overigens is Reuvens op bewonderenswaardige wijze in zijn opdracht geslaagd.
Vooral op het gebied van de Egyptische oudheden stond Reuvens voor een zware opgave. De universitaire collecties waren op dit punt uiterst pover. Tegelijkertijd heerste er in Europa een grote belangstelling voor de faraonische cultuur, voornamelijk een gevolg van Napoleons Egyptische expeditie van 1798-1801. Overal ontstonden grootse collecties Egyptische monumenten. Zowel op de kunstmarkten als in Egypte zelf ontwikkelde zich een moordende concurrentie tussen de diverse verzamelaars, met name tussen het Londense British Museum en het Louvre te Parijs. Met vele jaren achterstand begaf Reuvens zich in deze strijd.
De handel in oudheden speelde zich in die tijd voornamelijk op twee fronten af: aan de bron in Egypte zelf, en in de Italiaanse havenstad Livorno, waar vele schepen uit Alexandrië aankwamen. De hele handel werd beheerst door een handjevol avonturiers en diplomaten die van de Turkse onderkoning vrij spel kregen. De belangrijkste personen van dit weinig verheffende gezelschap waren de Franse consul-generaal Bernardino Drovetti, zijn Britse collega Henry Salt en de Armeense zakenman Giovanni d'Anastasi, die het consulschap voor Noorwegen en Zweden vervulde. Beurtelings werkten zij samen en waren zij bittere vijanden. Het zijn Salt en vooral Anastasi die het aanzien van de Leidse verzameling hebben bepaald.
In 1826 sloeg Reuvens te Antwerpen zijn eerste slag. Op een verkoping verwierf hij een groot deel van de Egyptische verzameling van Jean-Baptiste de Lescluze, een Brugse reder. Zelf had deze zijn oudheden hoofdzakelijk via één der agenten van Anastasi verkregen. Reuvens kocht onder andere alle papyri: drie funeraire handschriften (**11**) die de eerste papyri in Leiden vormden. In 1827 liet Reuvens in Livorno de collectie van Maria Cimba aankopen, de weduwe van Henry Salts lijfarts. Zo kwam hij in het bezit van onder andere elf papyri, alle dodenboeken (**15**) op één magische papyrus na. Het is duidelijk dat deze vroege verzamelaars in de eerste plaats geïnteresseerd waren in geïllustreerde papyri. De teksten zelf waren immers vóór de ontcijfering van de hiërogliefen door Jean-François Champollion in 1822 totaal onleesbaar en dus zonder historische waarde.
Eveneens in 1827 werd er in Livorno een nog heel wat interessantere verzameling te koop aangeboden: de uit 5675 voorwerpen bestaande collectie van niemand anders dan Giovanni d'Anastasi. Na lange onderhandelingen werd de koop in 1828 beslist in het voordeel van Reuvens. Behalve een schitterende collectie beeldhouwwerk en kleinere oudheden van alle mogelijke aard omvatte Anastasi's verzameling ruim tachtig papyri (geïnventariseerd als AMS = Anastasi Manuscripten). Het bijzondere van deze groep was dat hier juist het zwaartepunt lag op de niet-geïllustreerde handschriften. Op dit moment, enkele jaren na Champollions triomf, waren deze hun gewicht in goud waard. Enige handschriften die zo-

wel Grieks als de inheemse schriftsoorten vertoonden, hadden al de aandacht getrokken van de internationale geleerde wereld. De volgende honderd jaar van ontcijfering en nauwgezette bestudering zou de ongelooflijke gevarieerdheid van de Leidse papyruscollectie aantonen.

Als classicus van opleiding concentreerde Reuvens zich aanvankelijk op de Griekse papyri, maar juist de 'bilingue' handschriften (**19**) prikkelden hem om zich Champollions vondst eigen te maken en een rol te spelen in de pioniersarbeid van het ontcijferen van de hiëroglieven. Binnen enkele jaren had hij zich tot een voortreffelijke egyptoloog ontwikkeld die met Champollion correspondeerde. Internationale erkenning kreeg hij door zijn in 1830 verschenen boek over de Griekse en bilingue papyri. Helaas overleed deze veelzijdige man in 1835, tijdens zijn terugreis uit Londen waar hij zojuist een papyrus uit de collectie Salt (**2**) had gekocht.

Reuvens' opvolger was de egyptoloog Leemans. Deze nam de taak op zich de Leidse collectie te publiceren. In 1840 verschenen de eerste gedetailleerde beschrijvingen van de papyri in zijn Egyptische catalogus (cat.; de niet-geïllustreerde handschriften in afdeling I, de funeraire manuscripten in sectie T). Vanaf 1839 kwamen bijna jaarlijks de schitterende lithografische afbeeldingen uit van de reeks *Monumens égyptiens*. In 1843 en 1885 publiceerde Leemans bovendien twee delen over de Griekse papyri. Met de verzameling van de diplomaat Dutilh verwierf het museum in 1875 enkele nieuwe papyri. Veel belangrijker was nog het contact dat gelegd werd met de in Luxor wonende Nederlander J.H. Insinger. Deze verwierf voor het museum talrijke Koptische handschriften, de meeste op perkament, en in 1895 bemiddelde hij bij de aankoop van de demotische wijsheidsleer die zijn naam zou gaan dragen: de Papyrus Insinger (**18**).

Leemans was inmiddels al overleden en opgevolgd door de egyptoloog W. Pleyte. Deze was al jaren in het museum werkzaam. Bij de uitgave van de *Monumens* had hij veel werk op zich genomen en met name door zijn studie van de papyri werd hij internationaal bekend. De zogenaamde *chapitres supplémentaires* van het Dodenboek (**15**) zijn het eerst door hem beschreven. Samen met conservator P.A.A. Boeser publiceerde Pleyte de Koptische manuscripten en de Papyrus Insinger.

De twintigste eeuw tenslotte heeft een gestadige groei van de handschriftencollectie gebracht, voornamelijk ostraka en Koptische teksten op perkament, maar ook enkele papyri (**12**, **24**). Verder zijn inmiddels de meeste teksten gepubliceerd door of in bewerking bij een internationaal gezelschap van egyptologen. Dit boek is dan ook in feite de vrucht van hún arbeid.

Literatuur

Algemeen

J. Černý, Paper and books in ancient Egypt, Londen 1952.

M.A. Hussein, Vom Papyrus zum Codex, der Beitrag Ägyptens zur Buchkultur, Leipzig 1970.

N. Lewis, Papyrus in classical antiquity, Oxford 1974.

H. Ragab, Le papyrus, Kaïro 1980.

Plantkundig

H. Ragab, Le papyrus, Kaïro 1980, 21-94.

Fabricage

H. Ragab, Le papyrus, Kaïro 1980, 111-160.

I.H.M. Hendriks, Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik (ZPE) 37 (1980), 121-136.

E.G. Turner, ZPE 39 (1980), 113-114.

Schrift

J.M.A. Janssen, Hiëroglieven, over lezen en schrijven in Oud-Egypte, Leiden 1952.

A.H. Gardiner, Egyptian grammar, being an introduction to the study of hieroglyphs, Londen 1957³, spec. 6-10.

Handbuch der Orientalistik, Erste Abteilung, Band I.1: Ägyptische Schrift und Sprache, Leiden 1959.

M. Heerma van Voss, Van beitel tot penseel, Leiden 1973.

K.-Th. Zauzich, Hieroglyphen ohne Geheimnis, Mainz 1980.

Schrijftechniek

J. Černý, Late Ramesside letters, Brussel 1939, xvii-xx.
J.M.A. Janssen, Hiërogliefen, over lezen en schrijven in Oud-Egypte, Leiden 1952, 37-48.
G. Möller, Hieratische Paläographie, Osnabrück 1965², I 1-8, II 1-6, III 1-6.

Opleiding

J.M.A. Janssen, Hiërogliefen, over lezen en schrijven in Oud-Egypte, Leiden 1952, 49-55.
H. Brunner, Altägyptische Erziehung, Wiesbaden 1957.

Literatuur

A.H. Gardiner, Egyptian grammar, being an introduction to the study of hieroglyphs, Londen 1957³, 18-24c.
Handbuch der Orientalistik, Erste Abteilung, Band I.2: Literatur, Leiden/Keulen 1970².
B.H. Stricker, Inleiding tot de oud-Egyptische beschaving, Den Haag 1974, 48-71.

Bloemlezingen

W.K. Simpson/R.O. Faulkner/E.F. Wente, The literature of ancient Egypt, New Haven/Londen 1972.
M. Lichtheim, Ancient Egyptian literature, a book of readings, I-III, Berkeley/Los Angeles/Londen 1973-1980.
J.F. Borghouts, Egyptische sagen en verhalen, Bussum 1974.
E. Brunner-Traut, Egyptische sprookjes, Utrecht 1974.

Funerair

J.M.A. Janssen, Hiërogliefen, over lezen en schrijven in Oud-Egypte, Leiden 1952, 65-68.
E. Hornung, Das Amduat, die Schrift des verborgenen Raumes, I-II, Wiesbaden 1963.
(M. Heerma van Voss/H. de Meulenaere), Kunst voor de eeuwigheid, Leiden 1966.
P. Barguet, Le Livre des Morts des anciens Egyptiens, Parijs 1967.

Leidse collectie

C.J.C. Reuvens, Lettres à M. Letronne sur les papyrus bilingues et grecs et sur quelques autres monumens gréco-égyptiens du Musée d'Antiquités de l'Université de Leide, Leiden 1830.
C. Leemans (e.a.), Monumens égyptiens du Musée d'Antiquités des Pays-Bas à Leide, Leiden 1839-1905 (Mon.).
C. Leemans, Description raisonnée des monumens égyptiens du Musée d'Antiquités des Pays-Bas à Leide, Leiden 1840.
H.D. Schneider/M.J. Raven, De Egyptische oudheid, een inleiding aan de hand van de Egyptische verzameling in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, Den Haag 1981.
(red. H.D. Schneider, foto's M.J. Vinkesteyn), Rijksmuseum van Oudheden/National Museum of Antiquities, Haarlem 1981.

Tekst 1

C. Leemans, Mon. II.18 (1857), pl. CV-CXIII.
A.H. Gardiner, The admonitions of an Egyptian sage, Leipzig 1909.
W.K. Simpson/R.O. Faulkner/E.F. Wente, The literature of ancient Egypt, New Haven/Londen 1972, 210-229.
M. Lichtheim, Ancient Egyptian literature, a book of readings, I. Berkeley/Los Angeles/Londen 1973, 149-163.

Tekst 2

C. Leemans, Mon. III.28 (1882), 1-14 en pl. I-XXVII.
(M. Heerma van Voss/H. de Meulenaere), Kunst voor de eeuwigheid, Leiden 1966, 11-14 en afb. 1-4.

Tekst 3

C. Leemans, Mon. II.19 (1859), pl. CXLVIII.
A.H. Gardiner, Late-Egyptian Miscellanies, Brussel 1937, xxi, 132-137.
R.A. Caminos, Late-Egyptian Miscellanies, Londen 1954, 489-501.
vgl. H. Brunner, Altägyptische Erziehung, Wiesbaden 1957.
vgl. J.F. Borghouts, Oudheidkundige Mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden (OMRO) 51 (1970), 2-4.

Tekst 4

C. Leemans, Mon. II.20 (1861), pl. CLIX-CLXIII, CLXVII.
J. Zandee, OMRO 28 (1947).

Tekst 5

C. Leemans, Mon. II.20 (1861), pl. CLXIV-CLXVII.
J.J. Janssen, OMRO suppl. 42 (1961).
vgl. F. Gomaà, Chaemwese, Sohn Ramses' II. und Hoherpriester von Memphis, Wiesbaden 1973.

Tekst 6

C. Leemans, Mon. II.20 (1861), pl. CLXXIX.
J.J. Janssen, OMRO 41 (1960), 39, 45-47 en pl. XIV.

Tekst 7

C. Leemans, Mon. II.20 (1861), pl. CLXXV.
J.J. Janssen, OMRO 41 (1960), 37, 42-43 en pl. IX-X.

Tekst 8

C. Leemans, Mon. II.20 (1861, pl. CLXVIII.
J. Černý, Journal of Egyptian Archaeology 23 (1937), 186-189.
vgl. J.J. Janssen, Commodity prices from the Ramessid period, Leiden 1975.

Tekst 9

C. Leemans, Mon. II.20 (1861), pl. CLXXXIII-CLXXXIV.
A.H. Gardiner/K. Sethe, Egyptian letters to the dead, Londen 1928, 8-9, 23-25.
H.D. Schneider, Een brief voor Anchiry, scènes uit een Egyptisch huwelijk, Zutphen 1981.

Tekst 10

C. Leemans, Mon. II.20 (1861), pl. CLXXXI-CLXXXII.
J. Černý, Late Ramesside letters, Brussel 1939, viii, 9-11.
E.F. Wente, Late Ramesside letters, Chicago 1967, 27-31.

Tekst 11

W. Pleyte, Mon. III.32 (1894), 1-15 en pl. I-X.
(M. Heerma van Voss/H. de Meulenaere), Kunst voor de eeuwigheid, Leiden 1966, 26 en afb. 25.

Tekst 12

S.P. Vleeming, OMRO 61 (1980), 1-17.

Tekst 13

C. Leemans, Mon. II.20 (1861), pl. CLXX.
A. Klasens, OMRO 56 (1975), 20-28.

Tekst 14

C. Leemans, Papyri Graeci musei antiquarii publici Lugduni-Batavi, I, Leiden 1843, 122-129 en pl. VI.
G. Maspero, Les contes populaires de l'Egypte ancienne, Parijs 1882, 306-310.
U. Wilcken, Urkunden der Ptolemäerzeit, I, Berlijn/Leipzig 1927, 369-374.
vgl. E.A. Wallis Budge, Egyptian magic, Londen (z.j.), 91-95.

Tekst 15

C. Leemans, Mon. III.3 (1841), pl. I-XV.
(M. Heerma van Voss/H. de Meulenaere), Kunst voor de eeuwigheid, Leiden 1966, 21 en afb. 16-17.
vgl. W. Pleyte, Chapitres supplémentaires du Livre des Morts, 162 à 174, I-III, Leiden 1881.

Tekst 16

C. Leemans, Mon. II.22 (1863), pl. CLXXXV-CLXXXVI.
K. Setze/J. Partsch, Demotische Urkunden zum ägyptischen Bürgschaftsrechte, vorzüglich der Ptolemäerzeit, Leipzig 1920, 731-733.
E. Lüddeckens, Ägyptische Eheverträge, Wiesbaden 1960, 92-95.
P.W. Pestman, Marriage and matrimonial property in ancient Egypt, Leiden 1961, 188, 195-196.
vgl. U. Wilcken, Urkunden der Ptolemäerzeit, I, Berlijn/Leipzig 1927, 1-95, 453-456.
vgl. S. Wenig, Die Frau im alten Ägypten, Leipzig 1967.

Tekst 17

C. Leemans, Papyri Graeci musei antiquarii publici Lugduni-Batavi, I, Leiden 1843, 42-47 en pl. II.
U. Wilcken, Urkunden der Ptolemäerzeit, I, Berlijn/Leipzig 1927, 453-462.

Tekst 18

W. Pleyte/P.A.A. Boeser, Mon. II.34 (1899), 1-11 en pl. I-XXXIV.
A.E.J. Holwerda, Mon. II.34a (1905), pl. I-XXXV.
P.A.A. Boeser, OMRO 3.1 (1922).
F. Lexa, Papyrus Insinger, I-II, Parijs 1926.
A. Volten, Das demotische Weisheitsbuch, Kopenhagen 1941.
M. Lichtheim, Ancient Egyptian literature, a book of readings, III, Berkeley/Los Angeles/Londen 1980, 184-217.

Tekst 19

C. Leemans, Mon. II.1 (1839), 1-84 en pl. I-XIV.
F.Ll. Griffith/H. Thompson, The demotic magical papyrus of London and Leiden, I-III, Londen 1904-1909.
F. Lexa, La magie dans l'Egypte antique, II, Parijs 1925, 122-150.
K. Preisendanz, Papyri graecae magicae, die griechischen Zauberpapyri, II, Leipzig 1931, 131-133.
G. Roeder, Der Ausklang der ägyptischen Religion mit Reformation, Zauberei und Jenseitsglauben, Zürich/Stuttgart 1961, 185-213.

Tekst 20

C. Leemans, Mon. II.17 (1856), pl. CCXV-CCXXVII.
W. Spiegelberg, Der ägyptische Mythus vom Sonnenauge, Straatsburg 1917.
J.F. Borghouts, Egyptische sagen en verhalen, Bussum 1974, 181-183.
M. Lichtheim, Ancient Egyptian literature, a book of readings, III, Berkeley/Los Angeles/Londen 1980, 156-159.

Tekst 21

C. Leemans, Papyri Graeci musei antiquarii publici Lugduni-Batavi, II, Leiden 1885, 199-259 en pl. III.
M. Berthelot/C.E. Ruelle, Collection des anciens alchimistes grecs, I, Parijs 1888, 3-73.
O. Lagercrantz, Papyrus graecus holmiensis, Uppsala/Leipzig 1913, 45-146.

Tekst 22

N. de Wailly, Mémoires de l'Institut Royal de France 15 (1842), 399-423.
Th. Mommsen, Jahrbuch des gemeinen deutschen Rechts 6 (1863), 398-416.
R. Cavenaille, Corpus papyrorum latinarum, Wiesbaden 1958, nr. 243.
R. Seider, Paläographie der lateinischen Papyri, I, Stuttgart 1972, 122-123 en pl. 60.

Tekst 23

W. Pleyte/P.A.A. Boeser, Manuscrits Coptes du Musée d'Antiquités des Pays-Bas à Leide, Leiden 1897, 482-483.

Tekst 24

H. de Nie, Jaarbericht Ex Oriente Lux 8 (1942), 615-618 en pl. XXXIIa.

Tekst 25

W. Pleyte/P.A.A. Boeser, Manuscrits Coptes du Musée d'Antiquités des Pays-Bas à Leide, Leiden 1897, 441-479 met 2 afb.
A.M. Kropp, Ausgewählte Koptische Zaubertexte, I, Brussel 1931, 73-85.

Tijdtafel

Alleen die heersers staan vermeld die ook in dit boek genoemd worden. Jaartallen volgens J. Baines/J. Málek, Atlas van het oude Egypte, Amsterdam/Brussel 1981, 36-37.

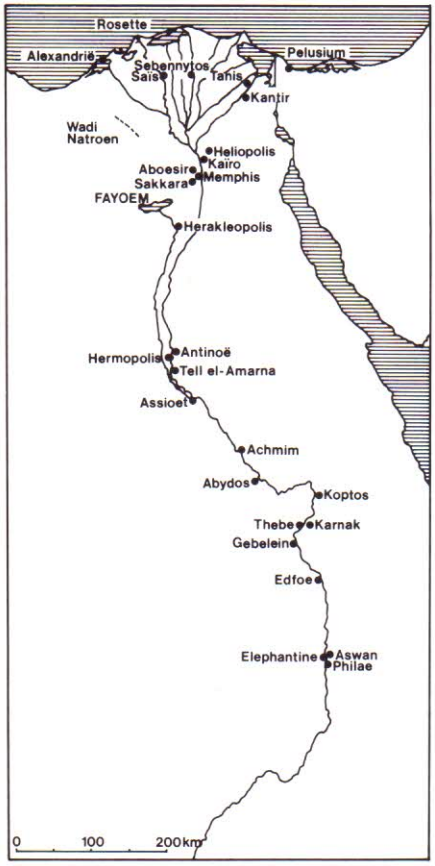

ARCHAÏSCHE PERIODE	2920-2575
1e dynastie	2920-2770
2e dynastie	2770-2649
3e dynastie	2649-2575
OUDE RIJK	2575-2134
4e dynastie	2575-2465
5e dynastie	2465-2323
Neferirkare	2446-2426
6e dynastie	2323-2150
7e-8e dynastie	2150-2134
EERSTE TUSSENPERIODE	2134-2040
9e-10e dynastie	2134-2040
Merikare	ca. 2075
11e dynastie	2134-2040
MIDDENRIJK	2040-1640
11e dynastie	2040-1991
12e dynastie	1991-1783
Amenemhat I	1991-1962
Amenemhat III	1844-1797
13e dynastie	1783-na 1640
14e dynastie	ca. 1700-1600
TWEEDE TUSSENPERIODE	1640-1532
15e-16e dynastie	1640-1532
17e dynastie	1640-1550
NIEUWE RIJK	1550-1070
18e dynastie	1550-1307
Achnaton	1353-1335
19e dynastie	1307-1196
Ramses II	1290-1224
Merenptah	1224-1214
20e dynastie	1196-1070
Ramses XI	1100-1070

DERDE TUSSENPERIODE	1070-712
21e dynastie	1070-945
22e dynastie	945-712
23e dynastie	ca. 828-712
24e dynastie	724-712
LATE PERIODE	750-332
25e dynastie	750-657
Py	750-712
Sjabaka	712-698
26e dynastie	664-525
Psammetichus I	664-610
27e dynastie	525-404
28e dynastie	404-399
29e dynastie	399-380
30e dynastie	380-343
Nektanebo II	360-343
31e dynastie	343-332
Artaxerxes III	343-338
GRIEKSE PERIODE	332-31
Alexander de Grote	332-323
Ptolemaeus VII	170-163, 145-116
Ptolemaeus IX	107-88
ROMEINSE PERIODE	31 v. -395 na Chr.
Tiberius	14-37
Diokletianus	284-305
BYZANTIJNSE PERIODE	395-639
Theodosius II	408-450
ISLAMITISCHE PERIODE	639-heden

Indexen

A. Plaatsen, landen en volken

Aboesir 10, 14, 41
Abydos 70
Achmim 67
Afrika 7-8
Alchai 70
Alexandrië 11, 16, 71, 85
Antinoë 81
Antwerpen 85
Arabië 8-9, 11-13, 16-17
Aramees 13
El-Asasif 57
Asjeroe 35
Assioet 81
Assyrië 57
Aswan 77
Babylonië 11
Berlijn 7
Blemmyers 77
Brugge 85
Byblos 11
Byzantium 11, 16, 77
China 8
Chios 75
Congo 8
Deir el-Medina 49-50
Delta 7-8, 39, 50, 53, 56, 59
Edessa 83-84
Edfoe 70
Elephantine 77
Ethiopië 7
Euphraat 83
Europa 8, 85
Fayoem 7, 41
Franken 11
Gebelein 10, 14
Grieken 7, 10-11, 13-18, 20, 30, 59, 63, 65, 67, 70, 71, 73-75, 77, 86
Groningen 12
Hebreeuws 13, 83-84
Heliopolis 30, 36, 39, 57
Herakleopolis 41, 50
Hermopolis 49-50
Italië 85
Joden 71
Jonglei 8
Kaïro 8-9, 12
Kantir 39, 43, 50
Kappadocië 75
Karnak 35-36, 57
Klein-Azië 7, 11
Kopenhagen 67
Kopten 14, 16, 20, 70-71, 79, 81, 83-84, 86
Koptos 57
Latijn 13, 16, 77
Libanon 11
Libië 50
Livorno 85
Londen (B.M.) 12, 25, 30, 71, 85-86
Luxor 86
Macedonië 59, 83
Madagascar 8
Memphis 39, 41, 43, 47-48, 59, 63, 65
Mesopotamië 5, 11, 13
Middellandse Zee 11
Niger 8
Nijl 7-9, 12, 17, 27, 29, 39, 50, 59
Nobaden 77
Noorwegen 85
Nubië 50, 56, 73, 77
Nyangameer 8
Oerfa 83
Osroine 83
Palestina 8
Parijs (Louvre) 9, 67, 71, 77, 85
Pelusium 39
Pergamon 7, 11
Perzië 59
Philae 16, 77
Phoenicië 11
Pi-Ramses 39, 43
Romeinen 7-8, 10-11, 16-18, 21, 23, 41, 44, 67, 70-71, 73-75, 77
Rosette 16
Sadd 8
Saïs 57, 61
Sakkara 10, 27, 33, 35, 39, 41, 43-44, 47-48, 59, 62-63, 65
Samarkand 8
Sebennytos 59
Semieten 13
Sicilië 8-9
Soedan 8, 56-57, 59, 74
Stockholm 75-76
Straatsburg 67
Syracuse 12
Syrië 7, 11, 19, 45, 83
Tanameer 8
Tanis 53
Tell el-Amarna 30, 37
Thebe 29-30, 35-37, 49-50, 53, 56-57, 61, 67, 70, 73, 75, 77, 79, 83
Thebaïs 77
Thessaloniki 11
Tigris 83
Tjada 39
Tsjaadmeer 8
Turkije 83, 85
Wadi Natroen 8-9
Zweden 85

B. Goden

Amon 35, 37, 39, 50, 53, 56-57, 61
Amon-Re 36, 43, 49, 57
Anoebis 63
Apis 41, 59
Apophis 37
Ares 59
Arsaphes 49-50, 56
Atoem 29-30, 33
Aton 37
Bastet 61
Boechis 57
Chepri 53-54
Chnoem 27
Geb 57
Horachte 36
Horus 33, 53, 70
Isis 56, 59, 62, 70-71, 77
Maät 33, 35
Moet 35, 61
Noen 29
Noet 29
Onoeris 59
Osiris 23, 29, 37, 57, 61, 70-71
Osorapis 63, 65
Osoromnevis 63, 65
Ptah 39, 41
Ptah-Tatenen 33
Rat 61
Re 29-30, 33, 35-36, 61, 70, 73
Re-Horachte 29-30, 37, 49
Sachmet 35-36, 61, 73
Serapis 63, 65
Thot 49-50, 74

C. Heersers en hun familie

Abgar V 83
Abgar IX 83
Achnaton 30, 37
Alexander de Grote 11, 16, 59, 62-63, 83
Amenemhat I 28
Amenemhat III 7

Arsinoë 62
Artaxerxes III 59
Attaliden 11
Berenike 65
Chaemwas 39, 41
Diokletianus 77
Eumenes II 11
Harmachis 57
Herihor 50, 53
Iotamon 41
Kleopatra 62
Merenptah 41
Merikare 28
Napoleon 85
Neferirkare 10
Nektanebo II 59
Payanch 50
Pedoebastis 67
Philippus 59
Psammetichus I 57, 59
Ptolemaeën 11, 16, 18, 21, 58, 60, 62-65
Ptolemaeus VII 62-63
Ptolemaeus IX 65
Py 56-57
Ramses II 33, 39, 41, 43
Ramses XI 50
Sjabaka 57
Seleukiden 11, 83
Theodosius II 77
Tiberius 11
Willem I 85

D. Personen (*curs.* = auteurs; kap. = modern)

Aesopus 74
Amenemope 19
ANASTASI 30, 71, 75, 77, 85
Anchefenchonsoe 56
Anchiry 47-48
Ani 19
Apollonios 59
ATHANASI 30
Bakenptah 33
BAKER 12
BELZONI 56
Bes 56
BOESER 86
Boetehamon 49-50
CASATI 77
CHAMPOLLION 13, 16, 77, 85-86
Chenoefis 62-63, 65
Chonsmose 50
CIMBA 85
Dioscurides 75
Djahy 50
Djedamonefanch 56
Djedhor 62-63
Djehoetmose 49-50
Djore 79
DROVETTI 85
DUTILH 86
Eusebius 83
Eustathius 11
GARDINER 27
Gregorius 83
Hemaka 10
Hemsjere 50
HENDRIKS 12
Herakleides 63
Heribastet 62-63
Herodotus 13
Hori 50, 56
Horsiëse 56
INSINGER 67, 86
Ipoewer 27-28
Irthorroe 56
Isidorus 77
Itsjere 56
Jezus 83
Kagemni 19
Kawiser 33
Kenhichopsjef 41
Kenna 29-30
LAFONTAINE 74
LEEMANS 86
LEPSIUS 21
LESCLUZE 85
LINNAEUS 8
Meriotef 43
Mermennofer 39
Merymaät 43
Mozes 9
Neferher 41
Neferti 28
Nesamenope 56
Nesamon 49-50
Nesmontoe 50
Nesnacht 61
Numenios 65
Pachary 44-45
Pache 63
Padegesj 50
Pakamen 50
Panehsy 50
Panoferioe 56
Papnoethos 79
Patoera 50
Paulos 81
Payfdimen 56
Paypen 56
Peker 39
Penmaänacht 39
Pentahoetnacht 49
Petisis 59, 62-63, 65
Philokrates 65
Philotheos 79
Piay 41
PLEYTE 86
Plinius 11-12, 17
Ptahhotep 19
RAGAB 12
Ramsesnacht 39
REUVENS 30, 85
Roedefneheh 43
SALT 30, 77, 85
Samaus 59
Sepetj 43
Sermontoe 49
Sjedemdoea 49-50
Sobeknacht 49
Soener 41
Strabo 7
Taäwa 62-63
Taïmhotep 62
Tapeses 50
Theon 63
Thomas 81
Tjamehiheb 49
Tsai Loen 8
Wenamon 11

Colophon
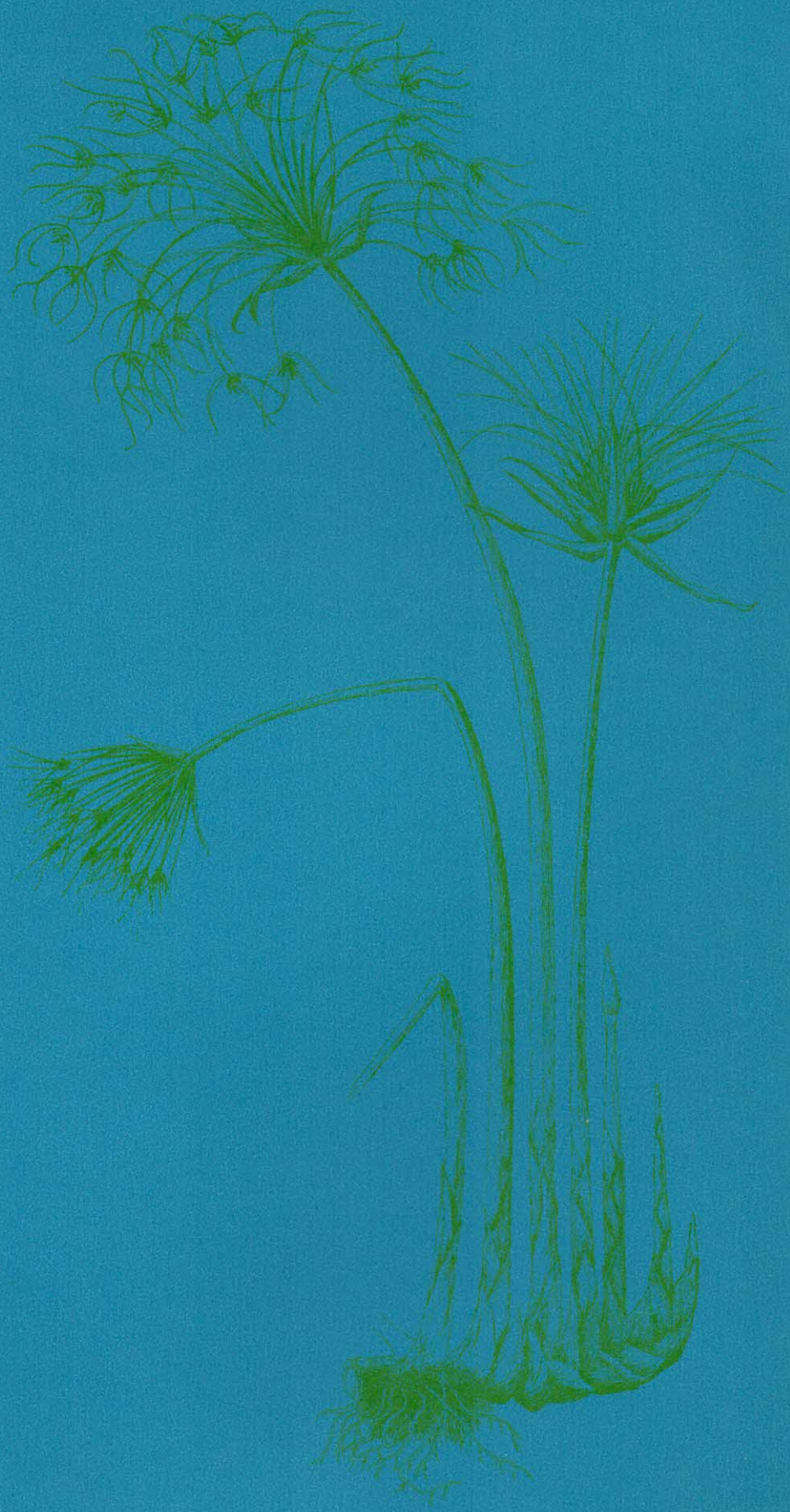
Vormgeving: Aart Verhoeven GVN
Tekeningen: J. Caspers
Foto's: M.J. Vinkesteyn en P.J. Bomhof
Fotoverantwoording: 1, 28, 35, 40, 42, 47, 52, 61-62 R.J. Demarée; 3, 12 H.D. Schneider; 34 A.A. Tadema; 2 Wolf, Kunst Aegyptens; 5 Posener-Kriéger/De Cenival. Hier. Pap. BM; 6 Alt. Pergamon IX; 10 British Museum; 32 Bietak, Tell el-Dab'a II; 45 Mariette, Mon. Div.; 44 Cat. Africa in Antiquity; 46 Cat. Goden en farao's; 49 Budge, Eg. sculpt. BM; 68 Vanished Civilisations.
Fotolitho's: Reprocolor
Papier: halfmat mc K.N.P. Maastricht
Zetwerk en druk: Drukkerij Tesink B.V.
Bindwerk: Koppelman, Utrecht